

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА**

**Факультет суспільно-гуманітарних наук
Кафедра історії України**

ДИПЛОМНА РОБОТА

на тему:

**Життєвий простір Володимира Антоновича у
спогадах (1834 - 1860-ті рр.)**

Спеціальність: 032 Історія та археологія

Рівень вищої освіти: перший бакалаврський

Виконав:

Гамалій Святослав Максимович

студент групи ІСб-1-22-4.0д

Науковий керівник:

Тарасенко Ольга Олексіївна,

доцент кафедри історії України,

кандидат історичних наук, доцент

Київ – 2026

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Джерельна база та історіографія дипломної роботи	6
1.1. Джерельна база дипломної роботи	6
1.2. Історіографія дипломної роботи	7
Розділ 2. Спомини Володимира Антоновича у «Мемуарах» про життя у 1834 – 1850 рр.	9
2.1. Інформація про родовід Володимира Антоновича, народження, батьків, родину, дитинство, ранні роки у «Мемуарах» історика.....	9
2.2. Характеристика польської шляхти Правобережної України, подана у «Мемуарах» науковцем	23
2.3. Навчання Володимира Антоновича у Рішельєвському ліцїї та Другій Одеській гімназїї у 1844 – 1850 рр.....	30
Розділ 3. Спогади Володимира Антоновича у «Мемуарах» про його життя у 1850 – 1860-х рр.	36
3.1. Вспомини про подорожі із соратниками – хлопоманами по Україні у середині 50-х рр. ХІХ ст.....	36
3.2. Спогади про суд російської влади, польської шляхти, єзуїтів над ним та його друзями – хлопоманами.....	49
3.3. Спомини про початок діяльності Української студентської громади у Києві	64
Висновки	68
Список джерел та літератури	74
Додатки	76

ВСТУП

Актуальність. Вивчення життєвого шляху Володимира Антоновича за 1834 – 1860-ті рр. у «Мемуарах» розкриває життєвий простір вченого у перші тридцять років життя, допомагає глибше зрозуміти цю унікальну Людину та побачити його очима той світ, який його оточував, впливав на життєдіяльність, виявити зони впливу та безпеки, зрозуміти з його спогадів, що було закладено у формування та становлення Володимира родиною, батьками, дитинством, вихованням, оточенням, навчанням, подорожами, окреслити коло спілкування з дитинства, цінності, які прищеплювали батьки та оточення та які погляди, переконання, ідеали він сам виробив і сповідував у житті, прослідкувати його інтелектуальне та світоглядне становлення, формування поглядів, відчутти його емоції та думки, тобто, все те, що складало та формувало внутрішній світ майбутнього науковця.

Дослідження життєвого простору Володимира Антоновича у перші тридцять років життя у «Мемуарах» допомагає зрозуміти подальший життєвий шлях видатного українського історика, археолога, етнографа, археографа, статського радника, доктора історичних наук, заслуженого ординарного професора Університету Св. Володимира, голови Історичного товариства Нестора-літописця, члена-кореспондента Російської Академії наук, почесного та дійсного члена 27 іноземних та російських історичних і археологічних товариств, а також організатора руху хлопоманів, співорганізатора Київської студентської громади, лідера Старої громади, культурно-просвітницька діяльність яких була спрямована на українське національне відродження.

Вивчення життєвого простору Володимира Антоновича у перші тридцять років життя у «Мемуарах» є *актуальним*, має важливе професійне, виховне та патріотичне значення для покоління молодих істориків другої чверті ХХІ ст.

Об'єкт дипломної роботи: персоналія Володимира Антоновича.

Предмет дипломної роботи: життєвий простір Володимира Антоновича за його спогадами у «Мемуарах» (1834 – 1860-ті рр.).

Мета дипломної роботи: дослідити життєвий простір Володимира Антоновича за його спогадами у «Мемуарах» (1834 – 1860-ті рр.).

Завдання дипломної роботи:

1. Дослідити інформацію Володимира Антоновича про родовід, народження, батьків, родину, дитинство, ранні роки у «Мемуарах» історика.
2. Проаналізувати характеристику польської шляхти Правобережної України, яку подав у «Мемуарах» Володимир Антонович.
3. Вивчити період навчання Володимира Антоновича в Рішельєвському ліцїї та Другій Одеській гімназїї у 1844 – 1850 рр.
4. Дослідити подорожі Володимира Антоновича та його соратників – хлопоманів Україною у середині 50-х рр. ХІХ ст.
5. Проаналізувати спогади Володимира Антоновича про суд російської влади, польської шляхти, єзуїтів над ним та його однодумцями – хлопоманами.
6. Вивчити початок діяльності Української студентської громади у Києві за спогадами Володимира Антоновича у «Мемуарах».

Хронологічні межі охоплюють життя та діяльність Володимира Антоновича у 1834 – 1860-х рр.

Методи дослідження. Дипломна робота ґрунтується на засадах історизму, об'єктивності та системності. Використано загальнонаукові методи

– аналітичний, синтетичний, класифікації, логічний та ретроспективний, історичні: історико-порівняльний, проблемно-хронологічний та біографічний.

Структура дипломної роботи складається зі змісту, вступу, трьох розділів із восьми підрозділами, списку використаних джерел (4) та літератури (17), 9 додатків. Обсяг дипломної роботи –75 с.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ДИПЛОМНОЇ РОБОТИ

1.1. Джерельна база дипломної роботи

Джерелом дипломної роботи є «Мемуари» Володимира Бонифатієвича Антоновича¹, надруковані у першому томі його творів у 1932 р. Це повний текст споминів, які вчений почав записувати 26 січня 1897 р., коли отримав від Університету Св. Володимира спеціальне відрядження для праці у Ватиканському архіві, де він мав знайти документи про Хмельниччину, польсько-українські відносини, українські справи XVII в. У вільний час історик оповідав дружині Катерині Миколаївні Мельник-Антонович про своє життя і погодився записати все це на папері: «І. Антропологія»². Взимку 1900 р. в Катанії, в Італії, на лікуванні В.Б. Антонович продовжив писати спогади «ІІ. Дитячі спомини (1834 – 1840)», «ІІІ. Дальші дитячі споминки (Наука домашня 1840 – 1844)»³. Наприкінці 1907 р. – початку 1908 р. тяжко хворий Володимир Боніфатійович погодився диктувати свої спомини: «Польське суспільство на Україні. Подорожі по Україні. Суд. Початок Української Громади»⁴.

1

²Антонович, В.Б. Мемуари. Твори. Т.1. Київ. 1932. С.3 - 61.

³Антонович, В.Б. Мемуари. Антропологія. С. 3 - 10.

⁴Антонович, В.Б. Мемуари. ІІ. Дитячі спомини (1834 – 1840). ІІІ. Дальші дитячі споминки (Наука домашня 1840 – 1844). С.10 - 24.

До джерельної бази відносяться стаття Володимира Антоновича «Моя исповедь», надрукована у журналі «Основа»⁵ та його ж «Отзыв из Киева»⁶.

Некролог Василя Ляскоронського про Володимира Антоновича⁷ також відноситься до джерельної бази дипломної роботи.

1.2. Історіографія дипломної роботи

Історіографію дипломної роботи склали стаття Грушевського М.С. «Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності»⁸, праця Кияна О.І. «Життєвий та творчий шлях В.Б. Антоновича»⁹, стаття Ульяновського В.І. «Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина)»¹⁰, яка відкриває збірку вибраних історичних і публіцистичних творів В.Б. Антоновича «Моя сповідь», видану в 1995 р., додаток до «Мемуарів» від редакції видання «Твори» В.Б. Антоновича у 1932 р.¹¹, додаткові примітки та відомості до «Мемуарів» Антоновича В.Б., укладені

Антонович, В.Б. Мемуари. Польське суспільство на Україні. Подорожі по Україні. Суд. Початок Української Громади. С.24 - 40; С. 40 - 45; С.45 - 61.

⁵ *Антонович, Владимир.* Моя исповедь. Основа. 1862. Янв. С. 83-96.

⁶ *Отзыв из Киева.* Багалій Дмитро. Матеріали для біографії В.Б. Антоновича. Київ. 1929. С. 38-48. <http://litopys.org.ua/anton/ant31.htm>

⁷ *Ляскоронський, Василь.* В.Б. Антонович (некролог). *Журнал министерства народного просвящения*, 1908. Ч. XV. № 6. *Современная летопись*. С. 51 - 75.

⁸ *Грушевський, Михайло.* Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності. *Записки Українського наукового товариства в Києві*. Київ, 1909. Кн. III. С. 5-14.

⁹ *Киян, Олександр.* Життєвий та творчий шлях В.Б. Антоновича. *Український історичний журнал*. 1991. №. 2. С. 64 - 76.

¹⁰ *Ульяновський, Василь.* Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина). *Антонович В.Б. Моя сповідь* (Вибрані історичні і публіцистичні твори). Київ: Либідь, 1995. С. 5 - 76.

¹¹ *Додаток до «Мемуарів».* Антонович В.Б. Мемуари. Твори. Т.1. Київ. 1932. С. 62 - 65.

його дружиною Мельник-Антонович К.М.¹², спогади Михальчука Костя¹³ та Мияковського Володимира¹⁴, праці Антоновича Марка¹⁵, Житецького Ігната¹⁶, Іванової Людмили¹⁷, енциклопедичні довідки Москвич Л.Г.¹⁸, Небрат В.В.¹⁹, Федорової Л.Д.²⁰, Шандри В.С.²¹, Яся О.В.²², довідка про Миколу Пирогова²³, стаття Світленка Сергія²⁴.

Проаналізовані нами джерела та література теми дипломної роботи дозволили нам написати дипломну роботу.

12

Мельник-Антонович, К.М. Додаткові примітки та відомості до «Мемуарів». *Антонович В.Б. Мемуари Чубюкості*. Київ, 1932. С. 66-91. *Українська Сибірська Українська життя*. 1914. № 8-10. С. 70 - 85.

¹⁴ *Мияковский, Владимир*. Киевская громада: Из истории украинского общественного движения 60-х гг. *Летопись революции*. 1924. № 4. С.127 - 150.

¹⁵ *Антонович, Марко*. З історії українських громад на рубежі 1850-1860-х років. *Київська старовина*. 1998. № 2. С. 28 - 49.

¹⁶ *Житецький, Ігнат*. Київська громада за 60-х років. *Україна: науковий двохмісячник українознавства*. 1928. Кн. 1. С. 91 - 125.

¹⁷ *Іванова, Людмила*. З історії Київської Громади 60-х років XIX ст. *Українська суспільно-політична думка XVIII–XIX ст.: напрямки, форми, тенденції: наукові розвідки*. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. С. 267 - 282.

¹⁸ *Москвич, Лідія*. Познанський Борис Станіславович. *Енциклопедія історії України*: http://www.history.org.ua/?termin=Poznanskyj_B

¹⁹ *Небрат, Вікторія*. Рильський Тадей Розеславович. *Енциклопедія історії України*: http://www.history.org.ua/?termin=Rylskyj_T

²⁰ *Федорова, Лариса*. Михальчук Костянтин Петрович. *Енциклопедія історії України*: http://www.history.org.ua/?termin=Mykhalchuk_K_P

²¹ *Шандра, Валентина*. Хлопоманство, народницько-культурна течія. *Енциклопедія історії України*: <http://www.history.org.ua/?termin=Khlopomany>

²² *Ясь, Олексій*. Білозерський Василь Михайлович. *Енциклопедія історії України*: http://www.history.org.ua/?termin=Bilozerskyj_V

²³ *Пирогов Микола Іванович*: <https://knu.ua/ua/geninf/osobystosti/pirogov/>

²⁴ *Світленко, Сергій*. Українські громади XIX – початку XX ст. (Особливості ідеології та діяльності). *Київська старовина*. 1998. № 2. С. 9 - 28.

РОЗДІЛ 2

СПОМИНИ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА У «МЕМУАРАХ» ПРО ЙОГО ЖИТТЯ У 1834 – 1850 РР.

2.1. Інформація про родовід Володимира Антоновича, народження, батьків, родину, дитинство, ранні роки у «Мемуарах» історика

«Ми, українська інтелігенція; досі не сповнили свого обов'язку перед людиною, що стільки літ тому прийшла до нас, щоб «усе розділити з нами».

Ми не постарались відповідно вивчити і освітити його життя, повне самовідреченої любови і праці для нашого народу. Антонович як історик, як громадський діяч і як людина не досліджений і не спопуляризований»

Михайло Грушевський

Володимир Боніфатійович Антонович як видатний український дослідник вніс чималий доробок у розвиток української історичної науки, археографії, етнографії, археології та історичної географії. З його діяльністю як публіциста і громадського діяча пов'язаний цілий етап національно-визвольного руху на Україні в другій половині ХІХ ст. Невтомний шукач історичної істини, вчений фантастичної працездатності, він послідовно протягом всього життя відстоював свої погляди, переконання та ідеали²⁵.

²⁵ Киян, О.І. Життєвий та творчий шлях В.Б. Антоновича. С. 64.

Існує дві версії щодо його народження. За першою версією Володимир Антонович народився 6 січня 1834 р. в містечку Махнівці Бердичівського повіту Київської губернії. Це не підтверджено документальними даними, ґрунтується лише на сімейній реліквії Антоновичів – натільному хресті з гравіруванням, подарованому маленькому Володі в день його хрещення²⁶.

Друга версія. Один з біографів Володимира Антоновича, його учень Василь Ляскоронський свідчив, що він народився у 1830 р. в містечку Чорнобиль Київської губернії. «За розповіддю рідних, – відзначав Василь Ляскоронський, – дитина, з'явившись на світ здалася такою слабою та хворобливою, що батьки її, не сподіваючись, що вона може вижити, і побоюючись, щоб не вмерла без хрещення, поспішили охрестити її»²⁷.

У містечку не було ксьондза, тому дитину охрестив уніатський священник. Коли згодом батьки Антоновича переїхали до містечка Махнівка Бердичівського повіту і побачили, що їх син зміцнів, звернулися до місцевого ксьондза з проханням повернути дитину, хрещену за уніатським обрядом, до католицької церкви. Цей акт і було здійснено 6 січня 1834 р.²⁸.

Батьки Володимира Антоновича належали до родової, збіднілої та безземельної польської шляхти. Володимир Антонович підкреслював в автобіографії: «Я не належу до класу володарів землі, мої родинні спомини не прив'язані до якого-небудь шматка території, у якому заховалися б спомини локальні або документальні про діяльність таку або іншу моїх антенатів. Можу сказати тільки те, що зісталось з дитячих споминок у пам'яті, та зісталось від розмов старших, котрі удалось мені вислухати і котрі, як вони думали, повинні були зістатись для мене незрозумілими й таємними. Не диво через те, що все

²⁶ Киян, О.І. Життєвий та творчий шлях В.Б. Антоновича. С.64.

²⁷ Ляскоронський, В. В.Б. Антонович (некролог). С. 52.

²⁸ Там само.

те, що я знаю, стосується тільки до 3, рідко до 4 поколінь»²⁹, – наглошував історик на початку своїх мемуарів.

Історик згадував про свою бабусю по матері Кароліну, позашлюбну доньку князя Каспера Любомирського, власника містечка Паволочі Сквирського повіту, та її чоловіка, свого діда Іполіта Гурського: «Кароліну Зубовську віддали заміж дуже молодою дівчиною, за чоловіка значно від неї старшого. Це був шляхтич з корони, як не помиляюсь з Сандомирського воєводства, Гиполіт Гурський (цього діда свого по матері я не знав) – він помер далеко раніше як я народився, дещо тільки чув про нього від матері та від баби. З того, що чув, здається мені, що він був справжнім типом коронного шляхтича з всіми його додатними й негативними рисами. На своїй родині він був заможним паном – здається мав 2 чи 3 села, та під час повстання Костюшка, віддав ці села в заставу, та на взяті гроші спорудив кілька десятків жовнірів. Коли діло Костюшка не вдалося – Гурському не можна вже було повернутись до своєї маєтності, що була в заставі і котрої не було чим викупити; він подався на Україну шукати щастя, бо сторона ця лічилась у короні такою стороною, у котрій всякий шляхтич міг легко придбати багатий зарібок»³⁰.

У сім'ї Іполіта та Кароліни Гурських було троє дітей – два сини Кастан та Юзеф і донька Моніка, мама Володимира Антоновича. Після смерті Гиполіта Гурського, його вдова Кароліна залишилась із трьома дітьми без засобів до існування. Їй допомогли рідні брати Зубовські, які забрали синів Кастана та Юзефа, віддали їх у Радомишль підписками адвокатів, доньку Моніку забрали багаті пани Подоські, у яких служив їх батько, щоб виховувати разом із їхнім сином, як кузину. Бідна сирота одразу потрапила у дуже

²⁹ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 4.

³⁰ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 7.

аристократичне середовище, що вкрай сильно вплинуло на напрямок всього її подальшого життя³¹.

Мама історика Моніка Гурська народилась у 1802 р., у 12 років залишилась сиротою, виховувалася 7-8 років у домі панів Подоських, де на все життя сформувався її світогляд – поважання панського побуту та погорда до нижчих станів суспільства, бажання найкращої остановки та життя, хоча ні грошей, ні маєтків не було. Моніка Гурська мусила заробляти собі на життя. Вона отримала гарне виховання, добре знала французьку мову, трохи арифметику, історію, георгафію, знала чимало відомостей із прочитаних нею книг. Через відсутність жіночих шкіл та педагогічного жіночого персоналу у той час, Моніка Гурська із 22 років розпочала працювати гувернанткою у панських домах, змінювала місця роботи, на одному з них зустріла гувернера Боніфатія Антоновича, з яким дуже скоро побралась, спогадував історик³².

Отже, полька Моніка Гурська була позашлюбним нащадком роду князів Любомирських. Попри знатне родинне коріння вона була змушена з 22 років працювати – служити гувернанткою в аристократичних шляхетських маєтках Правобережної України. Моніка Гурська була досить освічена жінка. За спогадами сина Володимира, вона мала дуже значну енергією, сильну волю з «дуже деспотичним напрямком...»³³.

Офіційний батько Боніфатій Антонович був литвином із Віленщини, випускником Кременецького ліцею та гувернером, він як законний чоловік пані Моніки, усиновив майбутнього видатного вченого, дав йому своє прізвище. Боніфатій Антонович деякий час працював гувернантом, був людиною, за словами вченого, «зовсім пасивною, індиферентною, без будь-

³¹ Там само. С. 8.

³² Антонович, В.Б. Мемуари. С. 7.

³³ Там само. С.9.

якої ініціативи з напрямом до абсолютного спокою, до життя без праці, хоч би й скромного»³⁴.

Боніфатій та Моніка прожили разом чотири роки, народили двох дітей, різні за характером, вони роз'їхалися, здобули місця гувернерів у різних панських домах³⁵.

Боніфатій Антонович скористався пропозицією свого учня, заможного шляхтича Оттона Абрамовича, покинув сім'ю, поселився в його маєтку в селі Гущинці Вінницького повіту. Перебуваючи «на легкому хлібові», він до останніх днів свого існування вів цілком характерне для тогочасної шляхти паразитичне життя. Варто зазначити, що серед учнів Боніфатія Антоновича був Михайло Чайковський³⁶. Володимир Антонович споминав, що Михайло Чайковський, був сином дідича з Житомирського повіту, володів селом

³⁴ Там само. С. 8.

³⁵ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 9.

³⁶ Міхал Чайковський, Мехмет Садик-паша, Михайло Чайковський (1804, Гальчин, Житомирський повіт, Волинська губернія – 1886, Бірки, Козелецький повіт, Чернігівська губернія) – український політичний діяч, прозаїк-романіст, військовослужбовець, політичний активіст, журналіст, письменник, поет. Народився в давній українській (сполонізованій) родині. Батько Станіслав Чайковський, шляхтич з Волині. Мати Петронеля була правнучкою гетьмана Івана Брюховецького, двоє дідів воювали під запорозькими знаменами (один загинув під час оборони Січі 1775 р.). Представник так званої «української школи» в польськомовній літературі ХІХ ст. Брав участь у Листопадовому повстанні 1830 – 1831 рр., в еміграції (Париж і Константинополь, 1850 р. перейшов на османську службу та прийняв іслам як Мехмет Садик-паша), нащадок гетьмана Івана Брюховецького. Під час Кримської війни організував козацькі сотні на османському боці. 1873 р. повернувся до Російської імперії і прийняв православ'я. Міхал Чайковський – автор популярних повістей з історії Козаччини, виданих польською мовою та перекладених різними мовами: «Powieści Kozackie» (1837), «Wernyhora» (1838), «Kirdżali» (1839), «Koszowata» (1841), «Owruczanin» (1841) та ін.

Гальчинцем, виховувався вдома гувернерами, потім у пансіоні в Бердичеві: «Як видно з його творів, під впливом природи місцевості і відносин до народу у Чайковського зародилось дуже рано неясне фантастичне українофільство, як і в інших письменників польсько-української школи; це українофільство не виключало, а ні польського патріотизму, ані бажання удержати шляхетські привилеї дідича. Бажаючи це все погодити, Чайковський склав дивовижну теорію шляхетсько-козацьку, у которій ні шляхтичів, ні козаків не можна було відрізнити і завіряв, в своїх споминках в «Киевской Старине», що неначе б то цією теорією жило польське суспільство в його місцевості в його молоді літа»»³⁷.

У 1831 р. Михайло Чайковський брав участь в інсурекції [Інсурекція – (лат.) збройне повстання підданих проти свого уряду, спрямоване до повалення існуючого державного порядку – С.Г.], після її проиудшення емігрував у Париж, де почав писати дуже характеристичні та талановині повісті із сучасного та минулого українського життя, в яких він розвивав свою шляхетсько-козацьку теорію. Його повісті свого часу позитивно вплинули на польську спільноту Південно-Західного краю, якій вони висвітлили козацтво в його боротьбі з Польщею. Міхал Чайковський переїхав у Туреччину, прийняв магометанство, вступив у турецьку армію під іменем Садик-паші, формував козацькі полки, боронив ними Добруджу під час Кримської війни 1853 – 1855 рр., потім повернувся в Російську імперію і поселився в Києві, де у 1872 чи 1873 рр. Володимир Антонович із ним зустрічався³⁸.

Рідним батьком історика був Янош Джидай – син угорського революціонера Матяша Джидає, полум'яного борця за незалежність Угорщини від імперії Габсбургів, який, тікаючи від переслідувань, на самому

³⁷ Антонович, В.Б. Мемуари. С.9.

³⁸ Там само. С.9.

початку ХІХ ст. осів на Галичині і дав Яношу, своєму первістку, добру освіту. Янош закінчив філософський факультет Львівського університету. Юнак розпочав кар'єру гувернера на Правобережній Україні. У маєтку шляхтича пана Марковського, в селі Ягубець на Уманщині Янош Джидай познайомився з Монікою Антонович. «Результатом цієї зустрічі, – спогадував Володимир Антонович, – було моє життя» та глибоко дякував мамі за те, що вона придбала йому ідейного й розвиненого батька Яноша Джидає³⁹. Батько в житті вченого зіграв роль доброго вихователя і завжди слугував для нього прикладом.

Коли Володимиру виповнилося три роки, мати продала свій дім, поселилася у брата Юзефа, який мав адвокатську практику в повітовому Махнівському суді: «Було мені три роки, як мати покинула педагогію, продала дім і поселилася в домі свого брата Юзефа, що був адвокатом при повітовому Махновському суді (тоді ще в нашому краю суди були організовані по литовському статуту, судили по його постановах і функціонували польською мовою). Сім'я наша складалася з моєї баби Кароліни Гурської, дядька Юзефа нежонатого, моєї матері, сестри Евеліни і мене. Причина, задля котрої мати оставила на якийсь час педагогію була та, що вона хотіла зайнятися віддачею заміж моєї сестри (котра була старша від мене на 13 років), для чого треба було завести стосунки з повітовими панами і панями, витратити час на візити, вечори з танцями etc.»⁴⁰.

Вихованням малолітнього Володимира цілком займалась його бабуся Кароліна Гурська, яка залишила в пам'яті онука найприємніші спогади своєю добротою і чуйністю: «З усієї сім'ї зістався мені найбільш симпатичний образ моєї баби – дуже старенька (літ 60 – 70) вона не весело провела свій вік: спочатку з чоловіком деспотом і п'яницею, опісля горюючи бідною вдовою з

³⁹ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 10.

⁴⁰ Там само. С. 11.

дітьми. Тільки на старість дочекалась вона спокою, коли син Юзеф добився забезпеченої позиції і забрав її. Син відносився завжди до неї з поважанням і любов'ю, задовольняв всі її скромні бажання й потреби. Виховання моєї баби було таке, яке мали всі шляхтянки середнього стану в XVIII в. Вона уміла читати, писати і 4 перші справи арифметики. З життя винесла багато досвіду й ідеальну доброту, лагідність і любов до людей. Обставини склалися так, що перші літа, які я пам'ятаю, прожив виключно з бабою: дядько або працював над процесами, або їздив в доволі довгі подорожі, провадячи юридичні діла. Мати моя з дочкою все виходили з візитами, або у себе приймали гостей. Ми з бабою були нерозлучні й якимось дуже старе і дуже мале припадали собі до уподоби і страшенно любили одно одного. Багато розказувала мені своїх споминок, співала пісень, научила читати і передавала свій світогляд, опертий на любові й доброті», – спогадував історик⁴¹.

Спогади бабусі Кароліни відносилися до того часу, коли вона жила у батька, про пізніший час вона говорила мало, з неохотою. Із її розповідей онук склав цілий образ життя шляхтичів – управителів маєтками та економів у великих панських маєтностях на Україні, пани яких всі проживали у столиці і не заглядали у свої маєтки та села, здавши їх під опіку цим управителям та економам, які із отриманого доходу більшу половину залишали собі, а рештку віддавали панам. Край був малолюдним, селян у степовій Україні було мало, вони або доробляли роки слобод, або кидали село тай йшли у Бессарабію чи Херсонщину, де тоді заселялася Єлисаветградщина, тому управителі не дуже тиснули на селян, пригадував із розповідей бабусі Володимир Антонович⁴².

⁴¹ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 11.

⁴² Там само. С. 12.

Згадувала Кароліна Гурська і про гайдамаччину, хоча вона добре пам'ятала 1770 – 1790 рр., їх вийшло двічі бачити і гайдамаків, біля містечка, де жив її батько, було їй тоді 12 років⁴³.

«Забавляючи мене, баба часто співала мені тремтячим старечим голосом ріжних пісень; головний репертуар її складала народні пісні, але було й кілька пісень політичних польських XVIII віку. Так нам тихо й любо сходив час яких 3 – 4 роки», – підсумовував вчений⁴⁴.

Вчений споминав і про свого рідного дядька Юзефа Гурського, адвоката Махновського повітового суда, чоловіка доброго, але мало освіченого, бо закінчив лише три класи Овручської базилянської школи, потім здобув позицію у Радомишльській палестрі [школа судочинства та підготовки до адвокатської діяльності, приватна юридична канцелярія або місце збору місцевих адвокатів-практиків, де молоді люди без формальної вищої юридичної освіти могли опановувати ази юриспруденції, працювали там як писарі чи помічники, допомагали оформлювати документи, придивлялися до реального судочинства, самостійно вивчали законодавство, вивчали право через написання судових паперів та навчалися культурі ведення справ – С.Г.], допомагав адвокатам, придивлявся до судочинства, студіював Литовський статут, навчався юридичного стилю, правничих заходів, зрештою, був визнаний здібним авокатом і отримав диплом адвоката. Дядько мав чималу практику, поділяв всі шляхетські звички та погляди, із слугами обходився добре, через добрий характер, племінника любив, обходився приязно, але вони бачилися рідко, так як дядько Юзеф або вивчав справи, або був у суді, або їздив у довгі та далекі подорожі, спогадував Володимир⁴⁵.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Антонович, В.Б. Мемуари. Там само. С. 13.

⁴⁵ Там само.

Дослідник згадував про характер своєї матері, яку він дуже бовся в дитинстві, її рішучий тон, деспотичний настрій, гувернантська звичка виправляти манери, суворе переслідування всяких помилок його так лякали, що він ховався, або втікав із хати, як вона туди приходила⁴⁶.

Із шести років почалося для Володимира домашнє навчання під безпосереднім наглядом матері. Як палка прихильниця шляхетських порядків та польська патріотка вона хотіла все це передати своєму синові. Але деспотичний характер матері, часті покарання за найменші провини, викликали у малого хлопця лише відразу до тих шляхетських звичаїв, які йому хотіли насильно прищепити⁴⁷.

«Життя моє в Махнівці кінчилось 1840 року, а з нею й перший цикл мого дитячого віку. Літом цього року мати віддала заміж сестру – за Івана Васневського, теж адвоката при Махновецькому суді», – підсумовував вчений⁴⁸.

В мемуарах Володимир Антонович описав містечко Махнівку, давнє історичне поселення Вінниччини, яке свого часу було процвітаючим повітовим містечком, було засноване у 1430 р., пережило періоди розквіту та занепад, належало шляхтичам Тишкевичам, у XVII ст. – Янушу Тишкевичу, воєводі київському, мало замок та Бернардинський монастир, які знищив 1648 р. Максим Кривонос, під Махнівкою він мав битву з Яремою Вишневецьким, у кінці XVII ст. містечко перейшло до київського воєводи Прота Потоцького, який розвинув промисловість краю, побудував у Махнівці 17 домів, кам'яниці для фабрик, дав роботу ремісникам і фабрикантам із Німеччини, потім збанкрутів і помер у бідності, маєтності розібрали, а фабрики закрили.

⁴⁶ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 13.

⁴⁷ Киян, О.І. Життєвий та творчий шлях В.Б. Антоновича. С. 65.

⁴⁸ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 23.

Спогадував Володимир Антонович, що у центрі Махнівки були крамниці, далі йшли двори інтелігенції та міщанські хати, які займали всю стару Махнівку⁴⁹.

У 1840 р. Моніка Антонович найнялася гувернанткою до панів Цибульських в м. Горишківку поблизу Тульчина, де чотири роки перебував біля матері й Володимир. Тут він «вперше побачив товариство панів... воно не відрізнялося зовсім інтелігенцією, зате кожний пан виступав з великим апломбом... пихою... загалом старались держатися як замкнута каста», з погордою ставлячись до всякої «шуї» (тобто «сволоти»)⁵⁰.

Для Володимира почалася «справжня наука» разом із дітьми Цибульських під керівництвом матері. Вивчалися польська мова та історія, географія, катехізис та французька мова. Він згадував, що найбільшу користь дало вивчення французької: «...знання цієї мови протягом всього життя давало мені змогу розширити свій світогляд, користуючи з багатой літератури»⁵¹.

Особливу увагу Моніка приділяла вихованню «гарячого польського патріотизму», патріотичний обов'язок полягав у тому, «щоб хвалити все своє, мовчати про всі хиби й ганити все чуже». Особливий пієтет плекала мати щодо шляхетського стану, який вважала «установленим від Бога і самої природи», інші стани нижчими. Моніка забороняла синові вести компанію зі слугами чи сільськими дітьми, повторювати слова і звички, притаманні «хлопам» тощо⁵².

У дев'ять років Володимир перейшов до гувернанта, який готував його до вступу в гімназію. Володимир вперше почав вивчати російську мову, познайомився з написаним цією мовою підручником по теорії історії німецького історика, публіциста, статистика Августа Людвіга Шлецера,

⁴⁹ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 17-18.

⁵⁰ Ульяновський, Василь. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина). С. 21.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само. С. 22.

знання якого було обов'язковим для всіх, хто вступав навчатися у середні навчальні заклади тогочасної Росії⁵³.

Історик спогадував, що він провчився три роки у мами Моніки, а на 4 рік його навчав гувернер, що вчив і його товариша Кароля Цибульського. Гувернер був молодий, не дурний, але закінчив лише 4 класи гімназії, із п'ятого класу був виключений за суперечку із керівництвом. Володимир став начатися російською мовою і наполовину розумів текст підручників, вчився за підручниками Востокова (російська граматики), Белюстина (латинська граматики), Арсеньева (географія), німецькими книжками Шлецера з історії, все це було обов'язковим для вступу у гімназію. Вчитель ніколи нічого не пояснював, лише зазначав у підручнику «від» і «до», а учень починав зубрити незрозумілий текст на напівзрозумілій мові. Іноді пам'ять підводила, тоді вчитель вичитував учня за те, що він не хоче вчитися, іноді сповіщав про це маму Моніку, яка наказувала сина за лінощі. Коли до вступу у гімназію залишилося півроку, Володимира віддали на навчання до Боніфатія Антоновича з метою, що він буде повторювати із сином пройдений курс і доповнювати те, що не було засвоєно. Боніфатій Антонович обмежився вивченням катехізису і давав читати вголос латинську книжку (регламент для студентів Геттінгенського університету) по пів години щодня, всі інші науки учень міг повторювати самостійно, чим він і сумлінно скористався⁵⁴.

Про своє життя в маєтку Оттона Абрамовича та навчання у Боніфатія Антоновича Володимир згадував, що хазяїн дому, де він жив, Оттон Абрамович був молодий, нежонаний соловк, який вів вільне та веселе життя, не належав до т.зв. балагульства, але багато звичаїв та побутових рис балагулів собі перейняв, ухилявся від етикетних візитів та салонного життя, проте у себе

⁵³ *Киян, О.І.* Життєвий та творчий шлях В.Б. Антоновича. С. 65.

⁵⁴ *Антонович, В.Б.* Мемуари. С. 29-30.

приймав багато шляхетської молоді. Найчастіше молоді люди проводили час на полюванні, ловили зайців, стріляли по цілі, грали у більярд, носили не модні костюми, а на козацький лад, не випивали, в карти не грали, вечорами години дві – три читали вголос, найчастіше повісті Міхала Чайковського, заборонені тоді цензурою. Із цих повістей молодий Володимир вперше почув про козаччину, яка йому дуже сподобалась. Це немало нічого спільного зі шляхетським складом, відрізнявся від нього бадьорістю, живучістю, енергією. У Міхала Яайковського шляхтичі були покозачені, а козаки виведені, як особлива верства шляхти, проте рис козаччини було багато для того, щоб скласти особливий, оригінальний і самобутний образ. Ці образи Чайковського залишилися глибоко у душі дитині назавжди, заклали першу підвалину українофільства. Оттон Абрамович мав бібліотеку польських та французьких книжок, які молодий Володимир читав пильно, познайомився із творами Адама Міцкевича, зачитувався перекладами новогрецьких пісень Ходзька [Олександр Ходзько (1804 – 1891) – дипломат і філолог, польський поет і перекладач, славіст і сходознавець – С.Г.], де боротьба греків з турками дуже його цікавила⁵⁵.

Отже, за півроку до вступу в гімназію Володимира віддали до Боніфатія Антоновича для повторення пройденого курсу та поповнення багажу знань. У маєтку шляхтича Оттона Абрамовича, де жив його офіційний батько, постійно було багато молодих шляхтичів, які захоплювались козацькою романтичною історією, на зібраннях читали козакофільські повісті Міхала Чайковського, заборонені тогочасною цензурою. Там Володимир вперше почув про козацтво⁵⁶. У бібліотеці Оттона Абрамовича Володимир

⁵⁵ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 30-31.

⁵⁶ Киян, О.І. Життєвий та творчий шлях В.Б. Антоновича. С. 65.

перечитав польські та французькі книги, запам'ятав до похилого віку поезії Адама Міцкевича, переклади новогрецьких пісень про боротьбу з турками⁵⁷.

Підсумуємо. Проаналізувши спогади Володимира Антоновича про його родовід, народження, батьків, родину, дитинство, ранні роки у «Мемуарах» історика, ми прийшли до висновку, що його дитинство та родинне середовище були доволі складними і суперечливими. Походження із збіднілої польської шляхти поєднувалося з нестабільними сімейними обставинами та різними за світоглядом впливами з боку близьких. З одного боку, мати намагалася виховати його в дусі шляхетських традицій і польського патріотизму, з іншого – значний вплив мали бабуся та рідний батько, які прищепили йому інші цінності. Важливу роль відіграли також ранні враження від народного середовища та особистий досвід, який часто суперечив нав'язаним уявленням. Усе це в підсумку сприяло формуванню власного критичного ставлення до шляхетського способу життя і стало одним із чинників подальшого світоглядного розвитку Володимира Антоновича.

⁵⁷ *Ульяновський Василь*. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина). С. 22.

2.2. Характеристика польської шляхти Правобережної України, подана у «Мемуарах» науковцем

У «Мемуарах» Володимир Антонович дав ніщівну критику польської шляхти Правобережної України у складі Речі Посполитій, після приєднання до Російської імперії, та у 1840 – 1860 рр. – у період найбільшого її розквіту.

Вчений порівнював становище польської шляхти у Речі Посполитій, та у Південно-Західному краї під російською владою, визнавав, що зі зміною держави, шляхетський стан значно скористався. У складі Речі Посполитої шляхтичі володіли величезними політичними правами, обширними землями і необмеженим правом над кріпаками, до права смертної кари, шляхта не платила ніяких податків, казна завжди була порожня, уряд міг утримувати лише малочисельне військо – до 16.000 на всю Річ Посполиту, адміністрації ніякої не було, селяни боролися зі своїми панами, втікали із сіл на нові місця Лівобережної України та Новоросії, об'єднувалися у гайдамацькі ватаги, від яких потерпали пани. Шляхтичі були змушені робили уступки селянам, надавали їм слобідські права – свободу від панщинних обов'язків на 10-30 років, селянам, які оселялися у конкретному селі, скорочуючи панщину, податки і данину натурою до розмірів доволі вигідних для селянина⁵⁸.

Після приєднання Правобережної України до Російської імперії, політичні права шляхти були скорочені, але кріпосний лад було прирівнено до такого ж ладу в Росії, шляхта отримала захист від сильної адміністрації та військової сили, сваволя панів стала дійсністю, вони самі встановлювали норму панщини, мали необмежену владу над селянами, карали їх на тілі необмежено,

⁵⁸ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 30-31.

віддавали у ректури на 2 років, висилали на поселення у Сибір за власним вироком⁵⁹, зазначав Володимир Антонович.

У 10 – 12 разів збільшилися доходи з панських маєтків, ніж були при Речі Посполитій. Страшне ставлення шляхти до селян, як у всіх кріпосних країнах, та ж сваволя і підкуп місцевих чиновників адміністрації краю. Існували віртуози кріпацтва, шляхта щедро роздавала різки і вимагала шестиденної панщини, непомірної дані. Ніде пани не ставилися з таким презирством і неповагою до особистої гідності людини, як у Південно-Західному краї. Пан вважав себе людиною, але не допускав, щоб людиною міг бути і селянин. Особисті побої, неустанна лайка, робили життя дворових людей нестерпимим. Інституту дворових людей не існувало, тому брав із села стільки слуг, скільки він хотів, тримав у своєму дворі скільки хотів, іноді все життя. Нещасні дворові люди виносили нелише підневільну працю, але і всі забаганки свого пана⁶⁰, згадував історик.

Якщо у аристократичних країнах ці стосунки змягчалися культурою, але культура шляхтичів була дуже слабенька. У 40 – 60х роках ХІХ ст. було два – три магістра далеких університетів, шляхтичі рідко коли закінчували гімназії, в університеті вступали не пани, а діти дрібної службової шляхти. Література, якою користувалися у шляхетському суспільстві, була тенденційна, ідеалізувала шляхетство в історичних оповіданнях Вінцента Поля та туманно-філософських віршах Зигмунта Красінського⁶¹. А те, що поляки називали

⁵⁹ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 32.

⁶⁰ Там само. С. 32-33.

⁶¹ *Українська школа в польській літературі* – означення групи польсько-мовних поетів і письменників доби романтизму, які в своїй творчості зверталися до української історичної тематики, описів побуту і природи, фольклору тощо. До цієї групи зараховують Тимка Падурю, Богдана Залеського, Юліуша Словацького, Вінцента Поля, Міхала Чайковського, Міхала Грабовського, ін.

українською школою в польській літературі нічого спільного не мало з Україною, це були поеми, оповідання, quasi української міфології, рапсоди з історичних часів, в яких прославлялося лицарство шляхетське в боротьбі з козаками. Козак в творах української школи був або вірним панським слугою, або бандитом, або чимось фантастичним, чого і висловити не можна⁶², спогадував історик.

Повісті Міхала Чайковського мали найбільший вплив на суспільство, у він намагався зрозуміти козацтво, але його козацтво було нереальним, всі козаки Чайковського – це великі польські патріоти, шляхтичі. Значного впливу українська школа польської літератури на суспільство не мала. Нікому в голову не приходило, що українство може мати інше значення, не лише тільки в обробках фольклорних мотивів або прославлення шляхетсько-польської культури⁶³, пригадував вчений.

Письменники того часу особливо любили історичну повість, ідеалізували шляхетський лад у минулому, а найменший відступ від ідеалізації суспільство вважало за зраду. Цю літературу вивчали не шляхтичі, які мало або зовсім нічого не читали. Цю літературу вивчали люди ліберальних професій, що жили по містах і мали дуже невеликий вплив на розвиток суспільства⁶⁴, висноував Володимир Антонович.

Вчений відзначав, що земельні власники – дідичі були на вершині ієрархії польської шляхти Правобережної України: «На чолі польського суспільства стояли дідичі – земельні власники, які присвоювали собі назву “obywatel” (громадянин, citoyen). Вони володіли безперечно всім краєм: більш як 9/10 усієї території належало їм. Селяни тоді не мали земельної власности

⁶² Антонович, В.Б. Мемуари. С. 33.

⁶³ Там само. С. 34.

⁶⁴ Там само. С. 34-35.

і, при загальній продажності представників російської адміністрації, обивателі користувалися повною мірою своїх прав, самовольно переходили межі цих прав, не боялися за це відповідальності»⁶⁵.

Вчений повідомив у чому саме проявлявся католицький фанатизм і шовіністичний патріотизм польський шляхти, про її шляхетський принцип, що шляхта, на її переконання, була станом, що був утворений для того, щоб володіти краєм та людьми. Якщо відзначити переконання шляхти, то у релігійному сенсі «загально панував католицький фанатизм; за тим був шовіністичний патріотизм польський, котрий виявлявся у ненависті до всього непольського, у вірі в те, що Польща мала місію цивілізаційну і неначе втратила свою самостійність через те, що од цієї місії не хотіла відступитися; що вона між народами свята мучениця». Тому всі нещастя Польщі були від того, що в кожен раз хтось, десь її зраджував, але вона, коли захоче, дуже легко поб'є всіх своїх ворогів. Маючи такі переконання, шляхетська спільнота нічого не робила, щоб його здійснити, задовольнялась ліричним ентузіазмом і похвальбою: «У відносинах суспільних загально признавався шляхетський принцип; шляхта, по її думці, був стан, котрий волею Бога і природи був утворений на те, щоб володіти краєм і людьми. Всякі демократичні думки не заслуговували б поважної полеміки, але свідчили тільки про те, що той, хто їх висловлює, в кращому разі божевільний, в гіршому – це урядовий провокатор»⁶⁶.

Історик розповів про відносини між шляхтичами та охарактеризував версти, на які вона поділялась: «Щодо відносин між шляхетським суспільством між собою, – визнавався принцип рівноправности всіх шляхтичів, але на практиці той принцип не визнавався. Шляхетське

⁶⁵ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 35.

⁶⁶ Там само. С. 36.

суспільство розпадалось на верстви, доволі численні, з котрих кожна відносилась до другої, нижчої верстви з погордою і чванством. На горі єрархії шляхетської стояли магнати (...) їх було дуже мало (Сангушки, Браницькі, Потоцькі), (...) мені в цьому крузі ніколи не доводилося бувати, (...) ці представники жили здебільшого або за кордоном, або у Варшаві, або в Петербурзі. Взагалі вплив їх на шляхетське суспільство був дуже слабкий»⁶⁷.

Шляхетське коло складали пани середньої руки, що володіли двома – трьома селами, брали участь у виборах дворянських, нижче за них були шляхтичі власники земельні, вони не мали повного ценза, яким в той час рахувався той, хто володів більш, ніж 100 душами. Повноправні обивателі ставилися до бідніших поміщиків згорда, називали їх терміном *szuja* (сволочь). Нижче була верства людей ліберальних професій – доктори, адвокати, аптекарі, які у суспільство дідичів не були прийняті. Їх послугами користувались, але в особисті відносини з ними не входили. Нижче йшла верства служивої шляхти, яка жила із служби у дідичів, або була на посадах економічних (економ, писар і т. д.), або прислуги. До них дідичі ставилися безцеремонно, зверталися до них на „ти“, не дозволяли сідати у своїй присутності, не стимувалися від лайки і т.д.⁶⁸, пригадував Володимир Антонович.

Про єзуїтів вчений згадував, що серед такої малокультурної й аморфної шляхетської спільноти була група людей, яка використала той стан і забрала у свої руки нерозумну шляхетську спільноту – це були єзуїти. Хоча в Російській імперії єзуїтам не дозволено було існувати і монастирів єзуїтських зовсім не було, але організація єзуїтська існувала. Це були люди різного громадського стану, які дали обітницю послушання ордену єзуїтів. Щоб мати вплив на

⁶⁷ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 36.

⁶⁸ Там само. С. 36-37.

шляхту, вони все звели до головних принципів: католицтво, польський патріотизм і шляхетство як догмат⁶⁹, відзначав Володимир Антонович.

На нижчому щаблі ієрархії польської шляхти були люди ліберальних професій, домашні вчителі. Єзуїти безформену шляхетську спільноту спрямували в організовану систему, цим заробили великий авторитет. Єзуїти для своїх членів придбали місця у панів, економічні та педагогічні. У кожному багатому панському домі єзуїти мали своїх членів – управителями, педагогами, капеланами⁷⁰. Єзуїти отримували матеріальну користь, умовляли багатих та бездітних шляхтичів записувати їм своє добро, вербували у своє товариство людей молодих у різні релігійні братства, у братство Ісусового серця, члени якого зобов'язувались виконувати деякі обряди і молитви, найбільш здібних людей єзуїти відбирали і забирали до себе⁷¹.

Ставлення польської шляхти до українського народу, до інших верств були ворожі через те, що вони про них нічого не знали. Пан, який сидів у селі десятки літ, про селян знав те, що вони для нього елемент ворожий, що вони бажають тільки вивертись від роботи, що всі вони п'яниці і ні до чого не здатні окрім панщини. Про освіту селян не йшлося, завжди була одна відповідь, що хлопів вчити не можна, бо якщо вони будуть розумні, то хто буде працювати та орати поле⁷².

Шляхтичі безупинно боролися з православним духовенством, більшість батюшок за різні економічні вигоди не перечила панам, якась частина духовенства заступалась за селян, коли пани дуже притискали селян, тоді

⁶⁹ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 37.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само. С. 37-38.

⁷² Там само. С. 38.

шляхта позбувалась неспокійного батюшки, користуючись з продажності консисторії⁷³.

Підсумуємо. У своїх «Мемуарах» Володимир Антонович дав ніщівну характеристику польської шляхти Правобережної України. Він показав не лише її привілейоване становище, а й внутрішні суперечності, обмеженість та відірваність від реального життя населення. Після входження Правобережної України до Російської імперії становище шляхти значно зміцнилося, що призвело до посилення тиску на селян. Автор наголошує на зневажливому ставленні шляхти до інших соціальних груп, зокрема до українського селянства. Описуючи внутрішню структуру шляхетського суспільства, Володимир Антонович підкреслює його ієрархічність та замкнутість, а також значний вплив релігійних та ідеологічних чинників. Його оцінка є критичною і дає змогу краще зрозуміти особливості тогочасних соціальних відносин.

⁷³ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 39.

2.3. Навчання Володимира Антоновича в Рішельєвському ліції та Другій Одеській гімназії у 1844 – 1850 рр.

У 1844 р. Володимира за попередньою угодою батьків віддали на виховання в Рішельєвській ліцей для хлопчиків, директором пансіону якого був рідний батько Янош Джидай, який мав особливий вплив на молодого юнака, пробудив у сина сталий інтерес до навчання. Подорож до Одеси справила на Володимира незабутнє враження. Він мав можливість придивитися до побуту та звичаїв тих людей, від яких так наполегливо відводило його шляхетське виховання.

Яношу Джидаю вчений завдячував *«глибоким демократичним пересвідченням»* та можливістю ознайомлення з творами французьких просвітників-енциклопедистів: Монтеस्क'є, Руссо, Вольтера, Дідро та ін. Володимир Антонович стверджував, що саме під їхнім впливом склався його світогляд: *«В гімназії я виростав під впливом педагога іностраниця Яноша Джидаю, людини з глибоким демократичним пересвідченням; виховувався я на літературі, головним робом французькій. В старших класах успів перечитати твори Монтеस्क'є, Руссо, Вольтера і деяких інших енциклопедистів, під впливом котрих склався мій світогляд»*⁷⁴.

У бібліотеці Яноша Джидаю було багато цікавих книг. Володимир читав їх запоем. Саме з того часу він *«виробив собі ту звичку до читання, що виявляв протягом цілого життя, буквально не можучи одної години перебути без книжки»*. Одного разу хлопця застав за читанням серйозної книжки батько. Тоді він сказав слова, які Володимир запам'ятав на все життя і які фактично стали одним із його гасел: *«Тобі треба дуже багато вчитися, багато працювати,*

⁷⁴ Ульяновський, Василь. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина). С. 23.

бо доведеться самому, своєю головою прокладати собі дорогу в життю». Янош Джидай керував тематикою читання сина⁷⁵.

У Рішельєвському ліцеї у класі Володимира (як свідчить його твір «Наш клас») навчалось одночасно 72 учні, його успіхи були добрі⁷⁶.

У 1848 р., коли відкрилася Друга Одеська гімназія, Янош Джидай перевів свій пансіон у цей заклад. Володимира теж перевели у п'ятий клас гімназії⁷⁷.

Володимир Антонович здобув хорошу освіту в одеському пансіоні свого рідного батька Яноша, вивчив французьку, античні мови, історію, географію, математику, фізику, природничі дисципліни, загартував волю, на все життя запам'ятав батькові слова: «Тобі треба дуже багато вчитися, багато працювати, бо доведеться самому, своєю головою торувати собі дорогу в життю».

В пансіонаті та Другій Одеській гімназії, куди перевели Володимира, багато уваги приділяли вивченню іноземних мов. Він прекрасно вивчив латинську, французьку та німецьку мови, якими вже у той час володів абсолютно вільно⁷⁸.

У «Мемуарах» після спогадів про дитячі роки та про домашню науку історик оповів про його вступ до Університету Св. Володимира. Про часи перебування в Другій Одеській гімназії не сказано нічого, з біографічних відомостей випадає шість років – 1844 – 1850 рр. Історик мав наміри написати про роки навчання в гімназії, про великий вплив на його моральний і розумовий розвиток Івана Джидає, в пансіоні якого він перебував весь час, взагалі про своє життя в Одесі. На жаль, він не зробив цього.

⁷⁵ *Ульяновський, Василь*. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина). С. 23.

⁷⁶ *Там само*.

⁷⁷ *Там само*. С. 50.

⁷⁸ *Киян, О.І.* Життєвий та творчий шлях В.Б. Антоновича. С. 66.

Коротенькі автобіографічні відомості про навчання в Другій Одеській гімназії в 1844 – 1850 рр., Володимир Антонович подав в січні 1898 р. у відповідь на запрошення гімназії з нагоди святкування її 50-літнього юбілею⁷⁹. Вчений відзначав, що його шкільне виховання розпочалось у Рішельєвській гімназії. Саме тоді було відкрито Другу Одеську гімназію, куди він перейшов одразу після її відкриття, вихованцем V класу. У Другій Одеській гімназії Володимир провчився три роки у V, VI та VII класах. Ці три роки стали для нього незабутнім періодом життя, саме тоді формувався його моральний образ людини, у цьому він багато завдячував гімназії. Він був глибоко вдячний впливу Другої Одеської гімназії, гуманному поводженню з гімназистами директора та вчителів, живому, європейськи освіченому місту Одесі, дружньому, щиро відданому культурному прогресу колу товаришів. Все це відклало на його подальше життя незабутній відбиток: глибока свідомість совісті, прагнення справедливості, добра і правди, оптимістична, дуже заспокійлива глибока віра у прогрес⁸⁰.

Володимир Антонович добрий словом згадав директора гімназії Павла Беккера, який викладав два роки латинську мову та літературу, спромігся викликати любовь до класичних старожитностей, відчутти гуманні мотиви, значно поглибив знання гімназистів. Споминув Миколу Протопопова, який викладав латинську мову і заклав у гімназистів почуття громадської гідності та чеснот. Споминав, що уроки вчителя російської мови Костянтина Картамишева з новітньої російської літератури гімназисти слухали у захваті та з насолодою. Він глибоко дякував вчителю французької мови Алексу Шапелону, який заохочував гімназистів читати книги кращих французьких

⁷⁹ Додаток до «Мемуарів». Антонович В.Б. Мемуари. Твори. Т.1. Київ. 1932. С.62.

⁸⁰ Там само. С.63.

письменників того часу, цим заклавшому глибоку повагу до європейської культури⁸¹.

У коротких спогадах вчений зазначив, що у 1850 р. він закінчив Другу Одеську гімназію і вступив до Університету Св. Володимира в Києві на медичний факультет. Але вже з другого курсу він зрозумів, що обрав не свою дорогу, проте через Кримську війну було заборонено переходити з медичного факультету на інші. Він закінчив медичний факультет у 1855 р., відпрацював рік медичної практики в Чорнобілі та Бердичеві. У 1856 р. Володимир Антонович вступив на історико-філологічний факультет Університету Св. Володимира, який закінчив у 1860 р. із ступенем кандидата. Після випуску з Університету він два роки викладав у Київському кадетському корпусі, з 1863 р. розпочав службу у Київській археографічній комісії як головний редактор її видань. У 1870 р. Володимир Антонович витримав випробування на ступінь магістра російської історії, був призначений доцентом Університету Св. Володимира на кафедру російської історії. У 1878 р. він захистив дисертацію на ступінь доктора російської історії, був обраний ординарним професором. На час написання інформації про себе для ювілею Другої Одеської гімназії в 1898 р. він був заслуженим ординарним професором, головою Історичного товариства Нестора-літописця, почесним або дійсним членом 27 російських та іноземних історичних і археологічних товариств, відзначав історик⁸².

Володимир Антонович скромно зазначив, що про свою літературно-наукову та викладацьку діяльність він говорити не може, бо про це мають сказати інші. Він лише стверджував, що добре, чи погано він виконав свою місію, завжди йшов шляхом совісті та прогресу, наскільки вмів і міг «feci quod

⁸¹ Додаток до «Мемуарів». Антонович В.Б. Мемуари. С.62.

⁸² Там само. С.64.

potui – faciant meliora potentes» [Я зробив те, що міг – нехай сильні зробилять краще – С.Г.].

Професор Антонович відзначив, що, якщо хоч найменша частка суспільної користі була ним принесена, цим він зобов'язаний школі, яка його виховала. Він наголошував, що нехай прийме його Alma Mater – Одеська Друга гімназія – глибоку подяку за ті принципи добра і правди, які посіяла в його підлітковій душі; нехай прийме все що може бути пораховано корисним у його діяльності, як плід, посіяний її плідним педагогічним впливом⁸³.

У «Мемуарах» історик лише спогадував, що у гімназії він виростав під впливом педагога Яноша Джідая, який мав глибоко демократичні погляди. Це був його рідний батько. Виховувався Володимира на французькій літературі, у старших класах гімназії він перечитав твори Шарля Луї Монтеск'є, Жан-Жака Руссо, Вольтера, інших енциклопедистів, під впливом котрих складався його світогляд⁸⁴. Батько в житті вченого зіграв роль доброго вихователя і завжди слугував для нього прикладом.

Підсумуємо. За спогадами Володимира Антоновича період навчання в Рішельєвському ліцїї та Другій Одеській гімназії у 1844 – 1850 рр. став важливим етапом у його житті. Саме в цей час відбувалося його інтелектуальне та світоглядне становлення. Великий вплив на нього мав рідний батько Янош Джідай, а також загальна атмосфера навчання, яка сприяла розвитку інтересу до знань і самостійного мислення. Ознайомлення з європейською літературою, зокрема з творами французьких просвітників, суттєво вплинуло на формування його поглядів. Отримана освіта дала йому ґрунтовну підготовку та заклала основи для подальшої наукової діяльності.

⁸³ Додаток до «Мемуарів». Антонович В.Б. Мемуари. С.64.

⁸⁴ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 40.

Попри те, що у «Мемуарах» цей період висвітлений не дуже детально, його значення для формування особистості Антоновича є беззаперечним.

Узагальнимо. У «Мемуарах» історика ми розглянули життєвий простір Володимира Антоновича у 1834 – 1850 рр. Ми вивчили родовід Володимира Антоновича, відомості про його народження, інформацію про батьків, родину, дитинство, ранні роки. Ми проаналізували характеристику та ніщівну критику польської шляхти Правобережної України, подану вченим у «Мемуарах». Ми розглянули період навчання, формування, становлення майбутнього науковця в Рішельєвському ліцеї та Другій Одеській гімназії у 1844 – 1850 рр. «Мемуари» Володимира Антоновича є важливим джерелом для вивчення його особистої біографії та ширших суспільних процесів ХІХ ст.

Спогади Володимира Антоновича дозволили дослідити особливості його походження, виховання та освіти, що дало змогу простежити, як формувався його світогляд. Важливим є те, що Володимир Антонович не просто описує події свого життя, а й дає їм оцінку, що робить мемуари особливо цінними для дослідника. Окрему увагу приділено відвертій та ніщівній характеристиці польської шляхти, яка постає як соціально привілейована, але водночас досить замкнута й відірвана від народу група. Це допомагає краще зрозуміти соціальну структуру тогочасного суспільства. Таким чином, «Мемуари» Володимира Антоновича за 1834 – 1850 рр. його життя дозволяють глибше осмислити не лише його життєвий простір, але й особливості історичного розвитку України в ХІХ ст., зокрема питання соціальних відносин.

РОЗДІЛ 3

СПОГАДИ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА У «МЕМУАРАХ» ПРО ЙОГО ЖИТТЯ У 1850 – 1860 РОКАХ

3.1. Подорожі Володимира Антоновича та його соратників – хлопоманів по Україні у середині 50-х рр. XIX ст.

Загальну характеристику постаті Володимира Антоновича на тлі українства дав його найвідоміший учень і наступник Михайло Грушевський⁸⁵. Він поділяв життєвий шлях учителя на три основних періоди⁸⁶. Початковий період вченого охоплював перше тридцятиліття його життя. Цей період свого життя історик подав у «Мемуарах». Це був час наступу і штурму, «час жадного, гарячого шукання доріг індивідуальному життю і громадській роботі». З дитячих років Володимир Антонович інстинктивно, завдяки вродженому гуманізму, відходить від свого польського середовища та переходить до світу хлопського українського. Згодом до цього прилучилися впливи французького раціоналізму XVIII ст. та демократичні, поступовські погляди вихователя (фактичного батька) Яноша Джидая. Все це в цілому привело Володимира Антоновича до бурхливої громадської діяльності й рішучого кроку – розриву з польським середовищем, до маніфестації його поглядів у «Моїй сповіді», русі «хлопоманів» та створенні «Громади».

Спогади про цей період життя Володимира Антоновича – початок громадської діяльності: період життя після вступу до Університету Св.

⁸⁵ Грушевський, М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності. С. 5-14.

⁸⁶ Там само. С. 6.

Володимира на медичний факультет у 1850 р., навчання, подорожі по Україні із Тадеушем Рильським, створення гуртка хлопоманів, суд на ним та його соратниками, вступ на історико-філологічний факультет у 1856 р., навчання, створення Української студентської громади, випуск із Університету у 1861 р., знаходимо у частині «Подорожі по Україні» «Мемуарів» історика.

Михайло Грушевський наголошував, що із 1860-х років розпочався другий період в житті Володимира Антоновича. Це був час майже двадцятилітньої напруженої продуктивної наукової праці, яка значною мірою була пов'язана із суспільними поглядами та громадською діяльністю. Це насамперед архівні дослідження польсько-українських відносин, які підтверджували думку про негативну роль польсько-шляхетської держави в українській історії. З великим талантом і повнотою Володимир Антонович змалював «соціальний устрій і життя українського народу під польським режимом і непримиренні суперечності його з польсько-шляхетським устроєм. Цей період став вершиною діяльності вченого. Саме тоді він заявив про себе як про одного з найвизначніших репрезентантів українства і в науці, і в

р Після закінчення навчання в Другій Одеській гімназії, Володимир Антонович у 1850 р. вступив на медичний факультет Університету Св. Володимира у Києві. Це було бажання і наполягання його мами Моніки Гурської, яка добре розуміла, що її син має сам забезпечувати себе, заробляти на життя, а лікарі, на її переконання, добре заробляли. Проте вибір був невдалим. На другому курсі юнак зрозумів, що мав нахил до гуманітарних наук. Переходити на інший факультет тоді заборонялося, він мав закінчити навчання. У 1855 р. Володимир Антонович закінчив медичний факультет і

і

Ї Грушевський, М. Володимир Антонович... С. 7.

д

і

почав медичну практику в Чорнобилі та Бердичеві, під час епідемії холери. Цей період його життя був дуже важкий. Наполеглива праця рятувала від тяжких переживань. У 1856 р. він повернувся до Києва і вступив на історико-філологічний факультет Університету Св. Володимира, який закінчив 1860 р.

Під час навчання на історико-філологічному факультеті у 1856 – 1860 рр. діяльність Володимира Антоночіа стала багатогранною. Ми прослідкуємо це за «Мемуарами».

У 1861 р. Володимира Антонович перейшов у православ'я. Його хрещеним батьком став рідний брат відомого філософа Памфила Юркевича Андрій Данилович. У 1861 р. він повінчався з Варварою Іванівною фон Міхель у православної церкві Прозорівської башти на Печерську. У той час Володимир Антонович викладав латинську мову в Першій київській гімназії. Протягом наступних чотирьох років він викладав історію у Кадетському корпусі. У 1863 р. за допомогою професора правника Університету Св. Володимира Миколи Іванішева Володимира Антоновича призначили канцеляристом у Тимчасову комісію для розгляду давніх актів – Київську археографічну комісію. У 1864 р. Володимир Антонович посів місце головного редактора цієї комісії. Дійсним членом Тимчасової комісії Володимир Антонович був затверджений 1867 р.⁸⁸

Як він спогадував у «Мемуарах», після випуску із Другої Одеської гімназії та вступу на медичний факультет Університету Св. Володимира в Києві він опинився в чужому та несподіваному осередку: «В гімназії я виростав під впливом педагога іностраниця Джидая [рідного батька – С.Г.], чоловіка з глибоким демократичним пересвідченням; виховувався я на

⁸⁸ Ульяновський, В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина). С.26.

літературі, головним чином французькій. В старших класах успів перечитати твори Шарля Луї де Монтеск'є, Жан Жака Руссо, Вольтера і деяких інших енциклопедистів, під впливом яких склався мій світогляд. У шляхетському суспільстві всяка людина, яка мені зустрічалася, всяка аксіома того суспільства робили на мене враження чогось несподіваного, архаїчного. Я став придумувати, як на своєму ґрунті примінити загальні принципи теоретичної демократії. Виявилося, що демократичний елемент краю – це селяни»⁸⁹.

«Тут знов з'явилося питання щодо народности. Ясно було, що селяни складають народність осібно. Але знання мої по українству були ніякі. Скільки небудь реальні історичні дані я мав тільки з книжок Аполлона Скальковського «История Новой Сечи» і «Наезды гайдамак». Про кирило-мефодіївське братство, про Шевченка не доводилося мені чути ніколи ні слова. Тим не менше факти говорили самі за себе»⁹⁰, – згадував історик.

Отже, Володимир Антонович вважав початком свого шляху до української демократичної ідеї перші університетські роки, коли він з'ясував, що єдиним демократичним елементом у краї є селяни. Він не мав ніяких знань про українство, деякі історичні відомості він знаходив у книжках Аполлона Скальковського «История Новой Сечи, або останнього Коша Запорозького» та «Наїзды гайдамаків», про Тараса Шевченка чи кирило-мефодіївців він навіть і не чув. Володимир Антонович йшов до українства самотужки. «Притулюючи слабкі знання про українство до загальної демократичної французької теорії, я одкрив сам собою українство. І чим більше займався наукою, чим більше читав і знайомився з історією, тим більше переконувався у тому, що відкриття моє – була не зайва вигадка»⁹¹, – спогадував вчений.

⁸⁹ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 40.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Там само.

У «Мемуарах» Володимир Антонович розповів про те, як створювався гурток хлопоманів: «В університеті я свої переконання передавав товаришам. Спочатку дивились на їх, як на щось незрозуміле, мало не божевільне. Потім поволі знаходились люди, що поділяли їх і виробився цілий кружок, так названих хлопоманів. Поволі відомості про цей кружок дійшли до шляхетської суспільности. Спочатку в неї реакція була слаба. Дивились як на причуду молодих людей, котра не може бути довговічною»⁹².

Як відомо, виникло хлопоманство – як народницько-культурна течія української інтелігенції на Правобережній частині України в 1850-ті –1860-ті рр. Представники цієї течії належали до польських або давно сполонізованих українських шляхетських родин. Проте, внаслідок народницького світогляду вони почали відмовлятися від соціальної й культурної солідарності зі своїм станом і намагалися зблизитися з місцевим українським селянством. Вони прагнули зближення з народом. *Хлопомани* – це польський термін на означення прихильників селянства; згодом цю презирливу назву перебрали самі представники «любові до простого українського народу». Під впливом соціально-революційних ідей Заходу рух хлопоманства народився спочатку серед студентів Університету Св. Володимира в Києві, які походили зі спольщених шляхетських родин. Вони усвідомили, що мають служити тому народові, серед якого живуть. Вони перейшли у православ'я, відмовились від підтримки польського руху, відійшли від польських студентських організацій, заснували українську громаду. Вони почали говорити й писати по-українськи, брати участь у селянських святах, вдягалися в народний одяг, вживали селянську їжу. Вони вели селянський спосіб життя, родичалися і навіть одружувалися, як Борис Познанський та Тадеуш Рильський, із селянками. Так

⁹² Антонович, В.Б. Мемуари. С. 40.

вони підкреслювали, що на відміну від російської держави, вони визнають існування українського народу. *Хлопоманівський рух*, який виник у Правобережній Україні наприкінці 1850-х рр., протрималася до придушення польського повстання 1863 – 1864 рр.⁹³

Хлопоманство поширилося серед молоді Лівобережної України, в Полтаві, Чернігові, а також у Харкові, Одесі й ін. містах. Серед основоположників Хлопоманства були Володимир Антонович, Тадеуш Рильський, Борис Познанський, Кость Михальчук, Павло Житецький, Павло Чубинський. Ідеологом хлопоманського руху був Володимир Антонович, який окреслив програму його існування⁹⁴.

Представники хлопоманівського руху зазнали докорів зі сторони польської шляхти, яка звинувачувала їх у зраді та ренегатстві. У відповідь Володимир Антонович закликав звинуватців повернутися до народності, яку їх предки колись покинули та активно працювати для цієї української народності, щоб спокутувати гріхи своїх батьків перед українським народом. Хлопомани спростували звинувачення у співпраці із російськими революціонерами. Вони опублікували восени 1862 р. за підписом 21 особи «Відзив із Києва» (у російському часописі «Современная летопись» № 46, 1862 р.)⁹⁵. Відзив створили Володимир Антонович, Павло Чубинський, Павло Житецький, Горський, Касьяненко. Документ мав виправдати в очах уряду діяльність хлопоманів на ниві освіти і розвитку літератури. Вони спростували закиди в сепаратизмі, бо не ставили питання про відокремлення України від

⁹³ Шандра, В.С. Хлопоманство, народницько-культурна течія:

<http://www.history.org.ua/?termin=Khlopomany>

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ *Отзыв из Киева*. Дмитро. Багалій. Матеріали для біографії В. Б. Антоновича. Київ. 1929. С. 38-48. <http://litopys.org.ua/anton/ant31.htm>

Росії. Вони вважали, що для непідготовленого і неосвіченого народу ця проблема не була актуальною. Хлопомани не визнали польських історичних претензій на українські території та оголосили діяльність польських повстанців в Україні безглуздою. Підкреслюючи свою аполітичність, вони висловлювали переконання, що насамперед слід піднести освіту й культуру народу. Хлопомани діяли легально, щоб не наразитися на закиди в революційній діяльності⁹⁶.

Через свої радикальні погляди хлопомани викликали підозру у польської шляхти та представників російської влади в Україні. Патріотично налаштовані поляки вважали хлопоманів зрадниками «польської справи» та помстилися їм. Вони надали інформацію про них російській владі, яка та прихильники її зміцнення в Правобережній Україні ставилися до хлопоманів з підозрою. Вона вважала, що хлопомани намагалися прив'язати простий народ до польської національності, підбурювали його незадоволення російською владою («москалями»), використовували те, що простий народ не знав великоросійської літературної мови. При Київському генерал-губернаторстві була створена слідча комісія, щоб з'ясувати основи хлопоманського руху⁹⁷.

Про занепокоєння поглядами молодих студентів зі сторони польської спільноти та єзуїтів Володимир Антонович згадував: «Але ж трохи згодом, бачивши, що погляди такого рода поширюються, шляхтичі почали турбуватись. Особливо в цьому взгляді під впливом єзуїтів»⁹⁸.

Про бажання київських студентів у кінці 50-х років XIX ст. ближче познайомитись із життям українських селян, подорожуючи Україною пішки

⁹⁶ Шандра, В.С. Хлопоманство, народницько-культурна течія:

<http://www.history.org.ua/?termin=Khlopomany>

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 41.

під час студентських канікул, він писав: «Між тим явився один факт, який подав привід до справжньої війни. В кінці 50-х р. в кружку нашому появилась думка, що соромно жити в краї і не знати ні самого краю, ні його людности, і ми порішили всі вакації від початку квітня до кінця серпня ужити на подорожі, пішки, по краю. Що для нас ці подорожі були корисні, нема сумніву»⁹⁹.

Проте польська шляхетська спільнота розглядала такі подорожі як збурення українських селян, щоб вирізувати панство: «Але ж в шляхетській суспільності зложилось переконання, що ми ходимо за тим, щоб учити селян різати панів. Розуміється, це переконання було зовсім фіктивним, але зате під час подорожі ми познайомились доволі добре з народнім світоглядом. Нарід став перед нами не в шляхетському освітленні, а таким, яким він є. Ми бачили дуже сильну природню логіку і дуже розвинену народню етику, що сказувалось в готовності до помочі і в приятельському відношенню до всякого нужденного»¹⁰⁰.

Подорожі навчили молодих хлопманів багатьом речам. Вони познайомились із народним світоглядом, побачили український народ таким, яким він був насправді у житті, відчули сильну природню логіку та добре розвинену народу етику українських селян, побачили їхню готовність допомогти, дружнє ставлення до нужденних: «Подорож ми відбували пішки, в свитках і нас скрізь приймали за селянських парубків. Ми не приховували, що ми студенти, але тільки термін цей для народа був тоді незрозумілий. Іноді розпитували, що ми робим, ми відповідали, що учимось. Найчастіше зводилось до того, що найбільше зрозуміла наука була медицина, і нас вважали за фельшерів»¹⁰¹.

⁹⁹ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 41.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Там само.

За три роки літніх канікул хлопомани обійшли пішки «весь правобережний і новоросійський край: Волинь, Подолію, Київщину, Холмщину і більшу частину Катеринославщини й Херсонщини»¹⁰².

«Ночували ми звичайно, впросившись на ніч до селян, при чому ні разу хазяїн не згодився взяти плату за ночліг і вечерю. Побачивши це в першій подорожі, ми запасались хрестиками, іконками, перснями святої Варвари, і т.д. і, виходивши з ночліга, роздавали дітям подарунки. Часто траплялось нам, особливо в Новоросії, приставати до чумацьких валок і разом з ними проходити кілька день»¹⁰³, – згадував Володимир Антонович.

Згадував Володимир Антонович як селяни давали їм гроші, бо подорожуючому гроші завжди потрібні: «Кілька разів траплялось нам, що зустрічні селяни давали нам по кілька копійок і на наш відказ, що нам грошей не треба, відповідали: „подорожньому гроші завше потрібні, не соромтесь і беріть».

Розповідав про життєву доброту, яку виявляли до них старі українські бабусі, які пускали їх до хати переночувати, годували, давали з собою хліб: «Особливо в доброті відрізнялись старі баби; раз ми були поставлені в таку трудну позицію: під вечір зайшли ми в селі Черняхіві (Овруччина) до хати і попросилися пустити нас на ніч. Дома була тільки одна бабуся. Син її з невісткою і дітьми пішов до церкви. Бабуся прийняла, нас на ніч; якраз тоді вона виймала з печі паляниці. Одну паляницю вона дала нам на дорогу, тільки попросила сховати її, щоб не побачила невістка, – бо тоді буде лихо і вам, і мені. Як ми не відпрошувались, вона не хщтіла взяти назад паляниці»¹⁰⁴.

¹⁰² Антонович, В.Б. Мемуари. С. 41.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Там само. С. 42.

Стосунків із поліцією у молодих подорожуючих людей не було ніяких: «З поліцією ми не мали скільки небудь серйозних відносин; тоді ще „хождєния в народ" не було зовсім в Росії. Поліція за прохожими не слїдила, і нам приходилась тїльки іноді зустрічатись з сотськими»¹⁰⁵.

Згадував вчений про спілкування з українським селянином, який дбав, щоб у них не було ніякого лиха від станового та сотників: «Раз в селі Леонівці, в Київському Поліссі, ми ходили по селу, шукаючи купити хліба. Нам зустрївся дїдок з білою бородою; которий показав хату, де можна було дістати хліба. Так як перед нами, на нашому шляху була доволі велика річка Тетерів, то ми спиталися дїда, на яке село ми повинні йти, щоб потрапити на перевіз. Він нам показав два села, де були перевози, тїльки додав пораду, щоб ми не йшли на село Калинці, бо туди вранці побїг становий і наказав усім сотникам збиратись туди ж, – мабуть когось хочуть на перевозі перейняти. „Я це добре знаю, казав дїдок, бо я сам сотський“. Ми сказали йому, що цього не боїмось, бо пашпорти у нас єсть. – „Нехай і так, відказав дїд, а все ж таки, дальше від лиха безпечнїше"»¹⁰⁶.

Хлопомани подорожували парами, у двох чи у чотирьох. Володимир Антонович зазвичай подорожував із Тадеушем Рильським. Одного разу вони спілкувалися із сотським, який перевірив їх паспорти: «Другий раз, у містечку Лукашівці (Липовецький повіт) увагу звернуло те, що на цей раз нас було четверо; звичайно ми ходили парами. Увечері до нашої господи прийшов сотський, розпитався, що за люди і на всякий случай забрав наші пашпорти. На другий день вранці він одніс пашпорти, оддав нам і сказав. „Отак безпечнїше, а то як вночі трапилась би яка халепа, то я був би в одвіті"»¹⁰⁷.

¹⁰⁵ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 42.

¹⁰⁶ Там само. С. 42-43.

¹⁰⁷ Там само. С. 43.

Згадував Володимир Антонович про перевірку паспортів сільською поліцією у шинку в селі Дворець Овруцького повіту, про пильність селян до чужих людей та про частування після перевірки: «Діло скінчилось тим, що нас почастували і одпустили з миром»¹⁰⁸.

Про пильність розкольників під час подорожей Володимир Антонович спогадував, що найбільше поліцейських інстинктів вони зустріли у розкольників. На Волині, Поділлі й Херсонщині зустрічалися із розкольниками, які там сиділи своїми слободами. Запримітивши людей заможних, розкольники вимагали показати паспорти¹⁰⁹.

Про спілкування із компанією дяків напідпитку та про екзаменування дяками з латини подорожуючих Володимира Антоновича і Тадеуша Рильського згадував вчений: «В одному степовому шинку біля села Сопина в Бердичівському повіті ми з товаришем Рильським¹¹⁰ зустріли компанію дяків, що проводжали якогось товариша. Дяки вже були добре випивши і спиталися нас, що ми за люди. Ми сказали, що студенти. „Брешете, сказав один дяк, – якби ви були студенти, то ви б уміли по-латині“. – Та ми й умієм. – Тоді

¹⁰⁸ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 43-44.

¹⁰⁹ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 44.

¹¹⁰ Рильський Тадей Розеславович (псевдонім – Максим Чорний; 1840–1902) – етнограф, публіцист, громадський діяч, учасник громадського руху. Батько Максима Рильського. Народився в селі Ставище в сім'ї заможного польського поміщика. Середню освіту здобув у Другій Київській гімназії. У 1862 р. закінчив історико-філологічний факультет Університету Св. Володимира в Києві. Спілкуючись зі студентською молоддю, захопився рухом "хлопоманів", порвав із радикально налаштованими студентами-поляками, долучився до української студентської громади, лідером якої був Володимир Антонович. Участь Рильського у хлопоманському русі викликала невдоволення його родини і привернула увагу київського генерал-губернатора, який мав намір скерувати його у Великоросію "для перемінильського від примусового переїзду. Відданість ідеї служіння народу, поширення освіти та підвищення матеріального становища селян визначила його подальшу долю.

Небрат В.В. Рильський Тадей Розеславович: http://www.history.org.ua/?termin=Rylskyj_T

почався екзамен. Дяки знали кілька фраз з католицької служби церковної і стали питати, що значить: *Dominus vobiscum, in saecula saeculorum*¹¹¹. Отримавши відповідь, вони признали знання нами латинської мови. Тоді Рильський сказав, що ви нас екзаменували, а тепер ми вас екзаменувати будемо, і сказав для перекладу якусь цитату з Лівія чи Ціцерона. Тоді дяки сказали: „годі вже про науки розмовляти, краще вип’ємо" і тим скінчився наш іспит»¹¹².

Під час розмови із українськими селянами в селі Капуловці на місці Старої Січі, які добре пам’ятали козацькі часи Запорізької січі, Володимира Антоновича та тадеє Рильського здивувало те, що всі селяни, з якими вони розмовляли, прекрасно пам’ятали Запорожжя і могли розповісти про його побут. Старий дід, літ під 80, в хаті котрого вони ночували, з дуже великими подробицями розказував їм про Запорожжя. У його садибі на городі була могила кошового Іван Сірка. Він її дуже обережно зберігав, показав її, попросив зробити надпис на могильній плиті¹¹³.

У селі Македони на Канівщині почули хлопомани народну легенду про міфічну людину Вернигору початку XVIII ст., яка належала до організації, заведеної Пилипом Орликом і його сучасниками для пропаганди серед народу. В Македонах їх розповіли, що Вернигора завів школу бандуристів, навчав їх пісень про козацтво, розпускав по світу. Легенда про Вернигору дісталася і до шляхетської спільноти, з’ясувалося, що у рукописі під заголовком «Пророцтво Вернигори» у тексті рукопису (легенда було надрукована

¹¹¹ *Dominus vobiscum* (з латини – «Нехай Господь буде з вами» або «Господь з вами») – це християнське привітання, також благословення, яке традиційно використовується під час літургії римського та візантійського обрядів, а також лютеранських, англіканський, методистських церков.

¹¹² Антонович В.Б. Мемуари. С. 44.

¹¹³ Там само. С. 45.

Міхалом Чайковським) Вернигора був великим польським патріотом, у туманних виразах розповідав про те, як поляки колись переможуть москалів і відбудують Польщу. Але Македонах подорожуючим студентам розповіли пророцтво у місцевому варіанті. Вернигора неначе б то сказав, що прийде такий час, коли на горі над селом, він сам, Вернигора, з'явиться на білому коні; це буде знак, що пора народу повставати і нищити панів, що це збудеться, і що тоді людськими трупами буде загачений Дніпро¹¹⁴.

Підсумуємо. Ми розглянули у «Мемуарах» Володимира Антоновича як він описував свої подорожі Україною разом із соратниками по хлопоманівському руху. Подорожі навчили молодих хлопоманів багатьом речам. Вони познайомились із народним світоглядом, побачили український народ таким, яким він був насправді у житті, відчули сильну природну логіку, добре розвинену народу етику українських селян, побачили їхню готовність допомогти, дружнє ставлення до нужденних. Вони вивчали народне життя, перейнялися глибоким почуттям споріднення з ним. Як результат глибокого знайомства із українським народом, молоді люди вирішили розірвати зв'язки із своїм польським шляхетством та польською національністю та пристати до українського національного руху і спрямувати свою діяльність, щоб спокутувати українському народу кривди його столітнього гноблення від польської шляхти.

¹¹⁴ Антонович В.Б. Мемуари. С. 45.

3.2. Спогади Володимира Антоновича про суд російської влади, польської шляхти, єзуїтів над ним та його друзями – хлопоманами

За подорожами Україною хлопоманів пильно слідкувало польське панство та єзуїти, які були добре обізнані про літературні зустрічі хлопоманів, про зміст рефератів, які на цих зібраннях виголошувалися, про рукописний журнал, який випускав гурток хлопоманів, про семирічну школу, якою студенти опікувалися, про 15 українських юнаків, яких студенти навчали у національному дусі: «Наші подорожі, були останнім проявом, що викликав реальні відносини до нас шляхетської суспільності. Як виявилось, за діяльністю нашою дуже охоче слідили єзуїти»¹¹⁵. Польське панство та єзуїти добре знали про збірки літературні, зміст рефератів, рукописний журнал, який випускав гурток, про існування офіційно недозволеної семирічної школи із 15 юнаками, яких студенти утримували у скаладчину і навчали у національному спрямуванні. Так як у журналаї та рефератах висвітлювалися теми, де були розглянуті принципи українства та демократії з різкою критикою шляхетського побуту та шляхетських теорій, все це перебільшено сприймалося як пропаганда шляхтичами, які звернулися до уряду з проханням їх захистити¹¹⁶.

Щире спілкування хлопоманів із українськими селянами, обговорення ними принципів українства, різка критика шляхетського побуту та теорій, навчання в національному дусі українських сільських юнаків у створеній хлопоманами школі – все це обурило польське панство краю, яке звернулось до російського уряду з проханням захистити їх від такої пропаганди хлопоманів та від їхньої діяльності.

¹¹⁵ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 45.

¹¹⁶ Там само. С. 45-46.

Про це Володимир Антонович дізнався від попечителя Київського навчального округу Миколи Пирогова¹¹⁷, до якого звернувся з проханням про місце кандидата-педагога з латинської мови. Кандидати-педагоги – молоді випускники університету два роки мали готуватися до вчителювання під керівництвом професорів та старших вчителів гімназій. Микола Пирогов

¹¹⁷ *Пирогов Микола Іванович* (1810 – 1881) – видатний учений, хірург та анатом, засновник військово-польової хірургії, педагог та громадський діяч, член-кореспондент російської академії наук. Протягом 1858 – 1861 рр. Микола Пирогов був попечителем Київського навчального округу. У своїй педагогічній діяльності, відзначеній новаторством, всіляко сприяв демократизації освіти: піклувався про всенародне початкове навчання, навчання рідною мовою, про підготовку вчительських кадрів для шкіл та гімназій; у реформі вищої школи виступав за автономію університетів, за розширення можливостей для вступу в університети різних верств населення та ін. Микола Пирогов домогся 1859 р. від влади відкриття будинку на вул. Володимирській, 64 у Києві, де знаходилися його кабінет і канцелярія університетської клініки медичного факультету. З клініками університету пов'язана діяльність усіх видатних лікарів Києва. Микола Пирогов сприяв організації недільних шкіл для дорослих у Києві (1859) та створенню Новоросійського університету в Одесі (1863). Першу недільну школу для дітей робітників та селян було відкрито в Києві 1859 р. у приміщенні Києво-Подільського повітового дворянського училища, другу – 25 жовтня 1859 р., також у приміщенні повітового училища. Викладання в школах вели молоді викладачі університету, гімназій, студенти університету. Нагляд за школами, за розпорядженням Миколи Пирогова, було покладено на професора Платона Павлова. Микола Пирогов високо оцінив організацію недільних шкіл. Пізніше, після від'їзду з Києва, у статті "Про недільні школи" він згадував: *"За запровадження недільних шкіл узялися першими малороси, ревні шанувальники Куліша та Шевченка, кращі з кращих учнів професора Павлова"*. Серед викладачів недільних шкіл були студенти Університету Св. Володимира Михайло Драгоманов, Фежір Вороний, Яків Бекман, Веніамін Португалов, інші. Ідею створення недільних шкіл підтримав Тарас Шевченко, який надіслав 1860 р. з Петербурга для учнів 50 примірників "Кобзаря", а згодом - спеціально виданий ним 1861 р. для недільних шкіл "Буквар південноросійський". За короткий час мережею недільних шкіл було охоплено всю країну, через 3 роки їх було 316. Працюючи в Києві з 1858-го по 1861 р., Микола Пирогов консультував хворих та робив операції в хірургічній клініці В.О. Караваєва, його учня. Гуманна і прогресивна діяльність Миколи Пирогова на посаді попечителя Київського навчального округу викликала все більше невдоволення урядових органів і особливо київського генерал-губернатора – князя Васильчикова. Тому невдовзі Миколу Пирогова відправили у відставку, а на його місце знайшли покійного наступника. *Пирогов Микола Іванович*: <https://knu.ua/ua/geninf/osobystosti/pirogov/>

запитав Володимира Антоновича про те, що він зробив польському панству округу, яке постійно скаржиться на діяльність хлопоманів та застеріг, що так просто ця справа не закінчиться¹¹⁸.

На початку 60-х років XIX ст. стався розрив Володимира Антоновича з польським панством. Він разом із своїми однодумцями – хлопоманами приєднався до Української громади, яка тоді нелегально існувала в Києві. Шляхетська аристократія вважала це зрадою щодо неї. Проявом ненависті шляхти до Володимира Боніфатійовича став виклик його на так званий «шляхетський суд честі». Він з'явився на зібранні шляхти Бердичівського повіту, до якої належав, глибоко логічно спростував всі обвинувачення проти себе та своїх товаришів. Але за роботу взялися езуїти. Посипалися доноси. Разом з іншими хлопоманами Володимира Антоновича звинуватили у пропаганді атеїзму, антипатріотизмі та створенні «організації комуністів для проведення загального повстання українського селянства»¹¹⁹.

За цей час генерал-губернатор отримав 42 доноси від польських поміщиків, які були написані ніби за одним зразком, що у Києві існувала група, яка мала за мету вирізати всіх панів, тому польське панство просить російський уряд їх захистити. Через два місяці після розмови із Миколою Пироговим, у Києві дворяни вирішили судити хлопоманів дворянським судом: «Від маршалка бердичівського повіту, до котрого я належав, я отримав відозву, щоб явитись в означене місце для відповіді на обвинувачення, які будуть мені висловлені дворянами»¹²⁰, – спогадував Володимир Антонович.

Відчуваючи таку підставу від дворян, він заздалегідь виклав свої принципи, головні переконання, щоб цим зняти підозри. Цей огляд у

¹¹⁸ Антонович В.Б. Мемуари. С. 46-47.

¹¹⁹ Киян, О.І. Життєвий та творчий шлях В.Б. Антоновича. С. 66-67.

¹²⁰ Антонович, В.Б. Мемуари. С.47.

рукописних копіях широко розповсюдився та став основним мотивом для обвинувачення¹²¹, відзначав історик.

На суд дворянський з'явився лише Володимир Антонович, через канікули решта хлопоманів не були у місті. У квартирі маршалка зібралось понад 60 чоловік дворян: «Хазяїн почав справу з того, що їм відома пропаганда, яку я веду, маючи на меті пропаганду атеїзма, антипатріотизма, ненависті до панів і т.ін. Що кружок наш роздає селянам книжки, котрі закликають їх до різні. Як на доказ, покликались на виклад моїх переконань і на прислану їм волинським маршалком губерніальним Мікулічем книжку, яку він одняв у селянина в своєму селі; ця книжка була не що інше, як недавно видана «ГраMATка» Куліша»¹²². Цей перший україномовний буквар не мав нічого політичного чи соціального, але перелякав шляхтичів, які жалілися губернатору, «що у Києві продається книжка, котра явно кличе до різні панів». Генерал-губернатор князь Васильчиков переглянув буквар і відповів, що він окрім азбуки нічого в ній не знайшов, хоча йому вказували, що в кінці книжки надрукована дума про Северина Наливайка, давно відома зі збірників Ізмаїла Срезневського та Михайла Максимовича. У букварі була віньєтка, на якій в дуже маленькому розмірі було намальовано дерево, розбите громом, і під ним убитий чоловік. Дворяни доказували, що цей чоловік був зарізаний шляхтич. Щоб заспокоїти панів, генерал-губернатор Васильчиков видав тимчасову постанову, щоб «ГраMATка» не продавалась у Києві, щоб книгарі прибрали її на склад¹²³, згадував вчений.

¹²¹ Антонович, В.Б. Мемуари. С.47.

¹²² «ГраMATка» Пантелеймона Куліша – перший україномовний буквар, із якого українці в підросійській Україні мали можливість навчатися рідною мовою. Видана в 1857 р. в Санкт-Петербурзі. Буквар Пантелеймона Куліша відкрив серію україномовних підручників для початкової освіти, що з'явилися в Східній Україні протягом 1857 – 1862 рр.

¹²³ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 47-48.

Інша група депутатів від дворян звернулася до генерал-губернатора князя Іларіона Васильчіков із скаргою про кукольні вистави у балаганах, де показується балаганна драма про Ваньку-Каїна, який б'є людей різних станів, жидів, панів, поліцейських, і помирає. Генерал-губернатора Васильчіков мав багато клопоту, щоб довести панству, що ця драма існувала вже півтора ста років і щороку показувалася у балаганних виставах¹²⁴, спогадував Володимир Антонович.

Відповідаючи на обвинувачення на суді дворянства, Володимир Антонович охарактеризував «Граматку» та балаганну драму про Ваньку-Каїна: «Представник єзуїтів Шембель погодився, що ці звинувачення є дурницями, але зовсім не дурниця той огляд моїх переконань, що ходить по руках і де висловлені основи пропаганди атеїзма, антипатріотизма і соціальної революції». Володимир Антонович приніс із собою примірник і попросив прилюдно його прочитати. Вичитували по пунктах: «У першому пункті було сказано, що в релігійному питанні я признаю повну свободу совісти, рівноправство всіх релігій і повну взаємну толерантність. Присутні погодилися із цим пунктом»¹²⁵, розповідав історик.

У другому пункті про національність була висловлена думка, що «всяка національність повинна мати свою свободу, признання й пошану, і що так як в краї нашому більшість народу належить до української національності, то народність ця повинна бути признана найголовнішою, так як у краї проживає три національності, то при взаємній повазі, вони мають допомагати один одному в розвитку»¹²⁶.

¹²⁴ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 48.

¹²⁵ Там само. С. 48-49.

¹²⁶ Там само. С. 49.

Третього пункту не читали. Але дали слово пану Тадеушу Бобровському¹²⁷, який мав диплом магістра один на всю губернію, який застеріг, що не можна із принципів теоретично-філософського мислення робить обвинувачення, підсумував, що він зрозумів, що молоді люди не марнують життя на гульню, а займаються студіями суспільних і соціальних питань, побажав, щоб і далі молодь займалася цим напрямком. Пани побачили, що їх звинувачення не сприймаються, а хазяїн – маршалок, щоб закінчити неприємну розмову, заявив, що вже чай подано. На тім дворянське зібрання закінчилося, але сама справа не закінчилася¹²⁸, згадував Володимир Антонович.

Історики перестерігали, що він матиме великі неприємності, якщо не відмовиться від своїх переконань. Восени вчений дізнався, що в домі його сестри, яка жила в бердичівському повіті, зробили обшук. Була поширена чутка, що там були сховані книжки та бумаги Володимира Антоновича, про це доніс її сусід, поміщик Меленевський, який повідомив єзуїта Шембеля. Хоча у домі сестри зберігалися старі книжки, що дістались історика від батька, колекція рисунків, портретів, деякі рукописи незавершених статей, проте через тиждень після обшуку пристав вимагав від Володимира Антоновича їхати у спеціальну

¹²⁷ *Бобровський Тадеуш* (1829 – 1894), поміщик Липовецького повіту, закінчив юридичний факультет в Петербурзькому університеті, 1850 р. дістав ступінь магістра, покинув наукову працю для громадської, брав діяльну участь в підготовчих комітетах та комісіях в справі знесення кріпацтва. Мав великий авторитет поміж польським дворянством, займав по вибору посаду почесного мирового судді в своїй околиці, гонорового полюбовного судді, брав участь в інших дворянських справах. Відомий своїми мемуарами, що охоплюють кілька десятків літ, яскраво малюючи представників польського суспільства та його побут на Україні, переважно на Київщині.

¹²⁸ *Антонович В.Б.* Мемуари. С. 49-50.

комісію, призначену по його справі, яка засідала в канцелярії генерал-губернатора¹²⁹, спогадував історик.

За наказом Київського генерал-губернатора була створена спеціальна урядова комісія для розгляду діяльності хлопоманів, яка мала далекосяжні плани роз'єднання польських демократичних сил на Україні. 27 лютого 1861 р. Володимира Антоновича викликали на її засідання для з'ясування справи. Перед цим був проведений обшук у сільському будинку, де жила його сестра. Окрім вилучення портрета Шимона Конарського в ланцюгах і фотографії студентів в українських костюмах, обшук нічого не дав. Не маючи фактичних доказів антиурядової діяльності гуртківців, слідча комісія не змогла вжити щодо хлопоманів ніяких відчутних санкцій, обмежившись встановленням таємного нагляду за Володимиром Антоновичем. Перші п'ять років цей нагляд здійснювався ретельно. В «Мемуарах» вчений згадував про 12 політичних справ, за які його викликали до жандармерії для дачі свідчень¹³⁰.

Канцелярія генерал-губернатора була переповнена поляками, які, згідно постанови російського уряду про те, що всі дворяни повинні два-три роки прослужити на державній службі, як поміщицькі сини, не закінчивши ніякої школи, гуртом записувались на службу до місцевих канцелярій, де без жалування служили два-три роки: «Два паничі, до котрих я звернувся, вказали мені двері комісії ... я почув у себе за спиною: «Дивись це комуніст!»¹³¹. Під час допиту Володимира Антонович помітив, що справа про нього та Тадеуша Рильського мала заголовок: «Дело об устройстве коммунистического сообщества». У складі комісії були 10 осіб, головував Марко Андрієвський, старший чиновник по особливим дорученням генерал-губернатора, який

¹²⁹ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 50.

¹³⁰ Киян, О.І. Життєвий та творчий шлях В.Б. Антоновича. С.67.

¹³¹ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 51.

спеціально опікувався політичними справами¹³², споминав Володимир Антонович. Допитував Марко Андрієвський, чоловік розвинутий, стриманий, безсторонній. Допит складався із двох частин: про існування гуртків студентських та про пропаганду в народі, про подорожі. Питання про гуртки формулювалося так, щоб довести існування таємного товариства.

Про існування гуртків Володимир Антонович не заперечував, визнавав, що проводилися літературні вечори, де виголошувалися реферати на спеціальні науково-історичні теми, проте організації ці гуртки ніякої не мали. Участь у них брав хто хотів і коли хотів. Теми для рефератів кожен сам собі вибирав. Попросили показати реферати, вчений назвав їх теми про церковну унію, про початок козацтва, про побут селян у краї в XVIII ст. Під час розгляду питання про пропаганду в народі та про подорожі, запитали, з якою метою були ці подорожі. Історик відповів, що єдина мета була – познайомитись з побутом народу, з його етнографією, залишками історичних спогадів. Запитали, чи під час подородей він не говорив селянам, щоб різати панів. Володимир Антонович відповів, що таких розмов у нього ніколи не було, як доказ запропонував комісії маршрути подорожі з проханням, щоб комісія зробила допити у вказаних селах і знайшла хоч одного селянина, з котрим би він говорив про різню¹³³, згадував історик.

Допитували довго, перший раз п'ять годин, запитували чи читалися реферати про комунізм, на що історик відповідав, що про комунізм він має дуже неясне поняття¹³⁴.

¹³² Антонович, В.Б. Мемуари. С. 51.

¹³³ Там само. С. 51-52.

¹³⁴ Там само. С. 52.

На завершення допиту, Марко Андрієвський висноував, що пояснення Володимира Антоновича його задовільнили, що він його не буде арештовувати і відпустив на волю¹³⁵, пригадував Володимир Антонович.

Складніше проходив допит Тадеуша Рильського, який відповідав те саме, але як людина молодша й нервова, гарячкував, на грубі виходки відповідав сарказмами, тому комісія порішила вислати його у Казань, потім, узагальнюючи обидві справи, змінила присуд, залишила їх обох під строгим наглядом поліції¹³⁶, спогадував історик.

Діяльність хлопоманів велася серед студентів польської корпорації, яка була сильна і добре організована, мала п'ять земляцтв (gmin); де були правильно зазначені функції земляцтв, їх виборна система, інші студентські інституції. Гміна, до якої входив Володимир Антонович із друзями, була українська. Їм здавалося, що вони поволі обернуть її в українство. Але так не сталося. Ворожнеча зі шляхтою ставила в дуже трудну позицію та й із 1860 р. серед польської спільноти почала розвиватись конспірація, що готувала повстання. Було зрозуміло, що культурний напрямок не отримає більшості, навпаки може заплутати в інсуреційне¹³⁷ діло¹³⁸, поминав вчений.

Було вирішено, або вийти із гміни і заснувати свою українську громаду, або залишитися у гміні, вийшли з польської корпорації. З них ті, хто до кінця життя zostались вірними українській ідеї, це були: Тадей Рильський, Борис

¹³⁵ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 52.

¹³⁶ Там само. С. 52-53.

¹³⁷ Інсуреція (лат. *insurrectio*, від *insurgo* – повстаю) – збройне повстання проти державної влади.

¹³⁸ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 53.

Познанський¹³⁹, Кость Михальчук¹⁴⁰, Каллист Баковецький, декілька інших, які раніше померли, або про кого він загубив сліди¹⁴¹, пригадував вчений.

¹³⁹ *Познанський Борис Станіславович* (1841, м. Стародуб, Чернігівська губернія, – 1906, Північний Кавказ) – український етнограф, історик, письменник, громадський діяч польського походження. 1859 – 1861 – навчався на історико-філологічному факультеті Університету Св. Володимира в Києві. У студентські роки належав до гуртка «хлопоманів», пізніше увійшов до складу київської Старої громади. Після закінчення університету вчителював у селах Київщини, у Катеринославі, де був заарештований і висланий до Острогозька Воронежської губернії з забороною жити в українських губерніях. Живучи в Острогозьку, пізніше – на Північному Кавказі (до кінця життя), проводив етнографічні дослідження серед місцевого українського населення. Друкувався в журналах «Основа», «Киевская старина», «Зоря», «Вестник Европы». Як етнограф досліджував український народний побут – «Одяг малоросів» (1905) («Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове», Т. 3, Москва, 1905), окремі твори фольклору – «Дві старі українські пісні і з приводу їх» (1885); «З приводу статті Неймана про Бондарівну» (1902); народні історичні оповідання — «Спогади про польське повстання в Україні 1863 р.» (1885); «Спогади про некрутчину за колишнього ладу» (1889). В історичних розвідках звертався переважно до історії Києва та Київщини ХІХ ст. Виступав також із художніми творами. Залишив спогади «Картини мого минулого» (1892). Також серед його творів – «Спогади» (1913). *Москвич Л.Г.* Познанський Борис Станіславович: http://www.history.org.ua/?termin=Poznanskyj_B

¹⁴⁰ *Михальчук Костянтин Петрович* (1841 – 1914) – мовознавець, публіцист, громадський діяч. Основоположник наукової української діалектології. Член-кореспондент Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук. Син польського шляхтича і кріпачки. Виховувався в домі батька. Навчався в школах у Сквирі, Полонному, в Житомирській гімназії, у 1859-1861 рр. – на історико-філологічному факультеті Університету Св. Володимира в Києві, де у 1861 р. разом із Володимиром Антоновичем і Тадеєм Рильським заснував Українську студентську громаду. Був змушений покинути навчання, жив на Житомирщині, кілька разів був заарештований за просвітницько-агітаційну діяльність серед селянства і зв'язки з польськими повстанцями. У 1869-1873 рр. – бухгалтер цукроварні Товариства «Яхненко–Симиренко» в Городищі. У 1873-1914 рр. працював завідувачем головної контори та головним бухгалтером «Товариства Київського пивоварного заводу». У 1873-1876 рр. – член Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Член філологічної секції і голова комісії мови Українського наукового товариства в Києві, у 1908-1914 рр. – відповідальний редактор «Записок Українського наукового товариства в Києві» (т. 1-3). Дійсний член НТШ у Львові (з 1893). Був членом Історичного товариства Нестора-літописця, Київського літературно-артистичного товариства, Київського товариства заохочення художеств, Київського товариства старожитностей і мистецтв. Публікувався з початку 1860-х рр. Писав до

Перші два роки під наглядом поліції вчений був змушений відповідати по дуже різноманітним 12 справам кожні два – три місяці. Саме тоді почали судити поляків за інсурекційну конспірацію. Хоча до цієї конспірації члени української громади не мали ніяких відносин, але поляки прикривали свої зв'язки і відносини, заміняли прізвища своїх людей прізвищами членів української громади¹⁴², розповідав історик.

Була випадкова справа, у Подольській губернії була сім'я поміщиків Ге із чотирьох, братів один Микола, відомий маляр, другий, Григорій, був співробітником «Основи», третій Йосип находився давно в кореспонденції з нашим гуртком. Вони українофільствували. У Йосипа Ге був обшук, зайшли кілька листів Володимира Антоновича в яких не було нічого неблагонадійного. Комісія, що допитувала його, з'ясувала, чому він писав листи українською мовою. Історик відповідав, що українська мова не заборонена законом, що вона є однією із самих багатих, хоча мало оброблених слов'янських мов. Слідчий зауважив, що ці пояснення дуже ризиковані, радив їх змінити. Володимир Антонович відповів, що його пояснення правдиві, змінювати їх віє не буде¹⁴³, спогадував вчений.

періодичних видань "Curjer Wilenski", "Gazeta polska", "Киевский телеграф", "Зоря", "Рада", "Діло", "Правда". Брав участь у підготовці Російсько-українського словника і «Української граматики» Є.Тимченка, «Словаря української мови» Бориса Грінченка. Уперше розробив класифікацію української мови на основі визначення мовних ознак її різновидів і описав їх. У 1871 р. склав першу мапу діалектів. У 1899 р. вперше створив програму для збирання українських діалектологічних матеріалів. Протистояв великодержавній концепції щодо великоросійського походження Київської Русі, за якою українська мова визнавалася лише наріччям російської, обґрунтував її самостійність і генезис, вплив на мови ін. народів. Федорова Л.Д. Михальчук Костянтин Петрович: http://www.history.org.ua/?termin=Mykhalchuk_K_P

¹⁴¹ Антонович В.Б. Мемуари. С. 53-54.

¹⁴² Там само. С. 54.

¹⁴³ Там само. С. 54-55.

Справа Бориса Познанського, щирої людини, який вирішив жити по-народному серед народу, оженився на українській селянці, отримав місце приказчика у пані Габель¹⁴⁴. Його добрі відносини із селянами та значний вплив серед селян, який він здобув, звернули увагу сусідніх поміщиків. Посипались доноси про різню. На дуже настирливі домагання його арештували. Проте ні в доносі, ні в рапорті не було конкретних фактів, лише огульні звинувачення, тому вища адміністрація вирішила Бориса Познанського відпустити. Відбулося слідство, були притягнуті всі приятелі Бориса Познанського, названі в доносі¹⁴⁵, згадував історик.

Справа про семілітню школу мала найбільше клопоту. Школа існувала вже два чи три роки, були наміри пройти із учнями курс гімназії зі своїм напрямком. Після того, як почався нагляд поліції, учнів між собою розібрали по квартирах студенти, щоб відправити у гімназію, але у помешканні, де розміщувалася ця школа був обшук поліції, почалося слідство, притягли до відповідальності всіх, хто у школі вчителював. Студенти наполягали, що школи як такої не було, що було по два-три учні, яких за плату доручили родичі. Слідчі звернули увагу на твори учнів. Студенти сховали патріотичні теми, надали теми благонадійні, як от твір про Дмитра Донського. Після цього слідчі перестали допитуватися¹⁴⁶, переповідав вчений.

Володимир Антонович спогадував, як епілог вдіносин із поліцією, про іспит, який їм учинив головний опікун, пристав Матковський, який серйозно зайнявся надзором, викликав студентів по одному та проводив іспит благонамірності. Запитуючи і вислуховуючи студентів, він попросив історика

¹⁴⁴ Два брати пані Габель, її сини, належали до тієї гміни; вони здобули Познанському посаду писаря в економії своєї матері (с. Дударі Канівського повіту).

¹⁴⁵ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 55.

¹⁴⁶ Там само. С. 56-57.

допомогти із назвами книжок для його сина, який буде вступати до університету. На що вчений порадив гарний каталог книгарні Глазунова.

Відносини із приставом Матковським прийняли несподіваний характер. Він попросив написати про нього виправдувальну статтю як відповідь на звинувачувальну статтю в «Киевском телеграфі». Історик погодився це зробити, але анонімно, без підпису. Так постали їхні відносини. Пристав давав схвальні відзиви про поведінку Володимира Антоновича, а той раз на два чи три місяці писав йому анонімні полемічні статті¹⁴⁷, пригадував науковець.

Нескінченні вистежування, доноси сприяли тому, що ще змолоду у Володимира Антоновича виробилася велика обережність та конспіративність.

Після розриву із польським оточенням він шукав контакти із діячами української культури. З цією метою він поїхав до Петербурга, щоб налагодити зв'язки з редакцією журналу «Основа». На сторінках часопису він вперше опублікував дві полемічні статті, які засвідчили про неабиякий хист молодого кореспондента. Особливий резонанс в середовищі української та польської громадськості викликала «Моя сповідь», що була написана ним у відповідь на зловмисні випадки польського літератора Падалиці (Зенона Фіша).

Володимир Антонович пояснив причини свого розриву із польською шляхтою: «...Скільки не був я зіпсований шляхетським вихованням, звичками і мріями, мені легше було з ними розлучитися, ніж з народом, серед якого я виріс, який я знав, якого гірку долю я бачив в кожному селі, де тільки володів ним шляхтич, – із уст якого я чув не одну трагічну розповідь про своє життя..., який, словом, я полюбив більше своїх шляхетських звичок і своїх мрій»¹⁴⁸. «Моя сповідь» закінчувалася пророчими словами: «Сподіваюсь, що працею і

¹⁴⁷ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 58.

¹⁴⁸ Антонович, В. Моя исповедь. Основа. 1862. Янв. С. 95. С. 83-96.

любов'ю заслужу коли-небудь, що українці визнають мене сином свого народу, – оскільки я все готовий розділити з ними»¹⁴⁹.

Всім своїм подальшим життям та діяльністю Володимир Антонович заслужив велику любов та визнання його великим сином українського народу.

Вчений спогадував у «Мемуарах», що після розриву із польською корпорацією, вони прилучилися до української громади та вирішили встановити зв'язок із редакцією журналу «Основа». Йому доручили це зробити. У Петербурзі у редакції журналу Василь Білозерський¹⁵⁰ прийняв його дуже привітно, вислухав загальну характеристику про відносин у краї польської спільноти до українства, запропонував все це письмово оповісти. Історик віддав вже готову статтю Тадеуша Рильського про ці відносини, зробивши деякі доповнення за його вказівками. Редактор запросив співробітничати в журналі, надсилати до редакції статті. Так в «Основі» з'явилася друга стаття Тадеуша Рильського за його підписом, потім дві статті Володимира Антоновича за його підписом. Друга з них, «Моя исповедь», викликана полемікою польського літератора Фіша (Падаліца), була останнім голосним актом розриву з польською суспільністю»¹⁵¹, згадував вчений.

¹⁴⁹ Киян, О.І. Життєвий та творчий шлях В.Б. Антоновича. С. 67.

¹⁵⁰ Білозерський Василь Михайлович (1825–1899) – український громадський діяч, журналіст, учений та педагог. Народився на хуторі Мотронівка у дворянській родині. Закінчив Київ. Університет Св. Володимир у 1846 р. Викладав у Петровському кадетському корпусі у Полтаві у 1846 – 1847 рр. Член Кирило-Мефодіївського товариства та один з авторів "Статуту Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія". Автор "Записки" (пояснення "Статуту..."), в якій висунув ідею об'єднання слов'янських народів у федеративну державу на засадах християнства та освіти. Арештований та висланий до Петрозаводська у 1847 р. Після заслання проживав у Санкт-Петербурзі. Редагував часопис "Основа" у 1861 – 1862 рр. Переїхав до Варшави. Підтримував зв'язки з галицькими політичними діячами, співробітничав з часописами "Мета" та "Правда". Останні роки життя мешкав на хуторі. Мотронівка. Ясь О.В. Білозерський Василь Михайлович. *Енциклопедія історії України*: Т.1: А-В: http://www.history.org.ua/?termin=Bilozerskyj_V

¹⁵¹ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 59-60.

Підсумуємо. Ми проаналізували спогади Володимира Антоновича про те, як саме відбувався суд на ним та його соратниками по хлопоманівському руху зі сторони російської влади, польської шляхти та єзуїтів. За подорожами Україною хлопоманів пильно слідкувала не лише російська влада, але і польське панство та єзуїти, які були добре обізнані про літературні зустрічі хлопоманів, про зміст рефератів, які на цих зібраннях виголошувалися, про рукописний журнал, який випускав гурток хлопоманів, про семирічну школу, якою студенти опікувалися, про 15 українських юнаків, яких студенти навчали у національному дусі.

Щире спілкування хлопоманів із українськими селянами, обговорення ними принципів українства, різка критика шляхетського побуту та теорій, навчання в національному дусі українських сільських юнаків у створеній хлопоманами школі – все це обурило польське панство краю, яке звернулось до російського уряду з проханням захистити їх від такої пропаганди хлопоманів та від їхньої діяльності.

Ставлення уряду російської влади до хлопоманства є прикладом атмосфери взаємної підозрливості в російсько-українсько-польських відносинах. Російському уряду не подобалось, що хлопомани переходили з католицизму до православ'я і відмовлялися підтримувати польський національний рух. Польські опоненти хлопоманів поспішали звернути увагу російської влади на неблагонадійність соціальних переконань хлопоманів, на їх українофільську орієнтацію.

Нескінченні вистежування, доноси сприяли тому, що ще змолоду у Володимира Антоновича виробилася велика обережність, конспіративність, надмірна обачність, неймовірний самоконтроль, майже повна замкнутість.

3.3. Спомини про початок діяльності Української студентської громади у Києві

Володимир Антонович спогадував у «Мемуарах», що після його приїзду в Київ у 1850 р., він спробував щонайбільше познайомитися з українською літературою та джерелами української історії, але дістати ці праці було важко, оскільки три роки перед тим відбувся процес над кирило-мефодіївським братством і тому все українське було заборонено і знайти майже неможливо. Три роки він не міг розшукати твори Тараса Шевченка і лише на третій рік *«під великим секретом»* він дістав «Кобзар»: «Джерел до української історії було не багато в ті часи; „Історія Руссов" була заборонена. Я дістав її в рукописному виді у букініста на Подолі. За тим прочитав Бантиша, Маркевича і Рігельмана, літописи Граб'янки і Самовидця і накінець літопись Величка, котра дала мені багато знання і розуміння козацької епохи»¹⁵².

Після того Володимир Антонович прочитав три книжки історико-літературного альманаху «Киевлянина», який укладав і видавав український учений-енциклопедист Михайло Максимович. Альманах друкувався у Києві, містив історичні розвідки, етнографічні матеріали та археологічні описи, праці Михайла Максимовича, зокрема статтю про Видубицький монастир, та вірші, став важливою пам'яткою українського краєзнавства та культури XIX ст. Прочитав він і три книги історичного українського літературно-художнього та історико-наукового альманаху «Молодик», одного із найважливіших альманахів українського національного відродження на сторінках якого вперше було опубліковано низку творів українською мовою, історичні та фольклорні матеріали. «Молодик» видавався у Харкові в 1843 – 1844 рр. за

¹⁵² Антонович, В.Б. Мемуари. С. 60.

ініціативи Івана Бецького та Григорія Квітки-Основ'яненка, видання підтримували Микола Костомаров та Амвросій Метлинський. Зачитувався збірками українських пісень Михайла Максимовича, Амвросія Метлинського та Ізмаїла Срезневського. Затим Володимир Антонович почав шукати серед товаришів людей, які займалися українськими справами, але серед студентів ніхто не говорив українською мовою і його «питання про літературні та історичні джерела зустрічали як зайву і ексцентричну вигадку»¹⁵³. Пригадував: «За три роки я зустрів тільки одного чоловіка, котрий мав хоч слабе, але все ж таки поняття про те, чого я добивавсь. Це був студент Самусь¹⁵⁴, котрий дав мені збірники пісень, але далі цього сам він не йшов»¹⁵⁵.

На четвертий рік навчання Володимир Антоновича знайшов двох людей, які відчували українську національність. Із одим із них Миколою Ковалевським, який постійно розповідав про українську національність і хотів бути малоросійським імператором, він познайомився: «Це був чоловік вже не першої молодості, літ під тридцять, дуже доброго і привітного характеру, з виробленим національним почуттям». Другим був медик Федір Панченко¹⁵⁶, який проживав у квартирах казеннокоштных студентів¹⁵⁷. Коли до нього прийшли побачитись селяни батько та брат, він не тільки не соромився, але дуже привітно вітав їх, що зживувало його товаришів.¹⁵⁸ Від Федіра Панченка Володимир Антонович «почув про кирило-мефодіївське братство, він мені

¹⁵³ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 60.

¹⁵⁴ Самусь Георгій – у 1859 р. закінчив історико-філологічний факультет Університету Св. Володимира.

¹⁵⁵ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 60.

¹⁵⁶ Панченко Федір Тимофійович – закінчив університет медичний факультет Університету Св. Володимира у 1861 р., військовий лікар. Про нього згадують у споминах Борис Познанський і Кость Михальчук, та Ігнат Житецький у статті про «Київську громаду».

¹⁵⁷ Казеннокоштні студенти, які отримували урядову стипендію, жили у загальних квартирах на четвертому поверсі Університету Св. Володимира.

¹⁵⁸ Антонович, В.Б. Мемуари. С. 60.

добув «Кобзаря». Так склався перший кружок український, з котрого потім розвилась Громада»¹⁵⁹, – спогадував Володимир Антонович.

Праці члена Київської громади 60-х років Ігната Житецького¹⁶⁰ та дослідників громадівського руху Володимира Мияковського¹⁶¹, Марка Антоновича¹⁶², Сергія Світленка¹⁶³, Людмили Іванової¹⁶⁴ висвітлюють діяльність Української студентської громади у Києві, про яку лише згадує Володимир Антонович у «Мемуарах». Вивчення цього питання виходить за межі нашого дослідження, потребує окремої розвідки із своїми предметом та метою.

Із 1859 р. хлопомани працювали в Українській студентській громаді в Києві, допомагали організовувати недільні школи, співпрацювали з редакцією часопису «Основи». Під час літніх вакацій вони організовували мандрівки по Україні, щоб пізнати край і його людей. Після польського повстання 1863 – 1864 рр. хлопомани припинили свою діяльність, перенесли її без організаційного оформлення до в Української студентської громади в Києві. Хлопомани внесли великий вклад у формування української ідентичності, розпочавши дослідження історії, культури українського народу, у формування

¹⁶⁰ Житецький, Ігнат. Київська громада за 60-х років. *Україна: науковий двохмісячник українознавства*. 1928. Кн. 1. С. 91 - 125.

¹⁶¹ Мияковский, Владимир. Киевская громада: Из истории украинского общественного движения 60-х гг. *Летопись революции*. 1924. № 4. С.127 - 150.

¹⁶² Антонович, Марко. З історії українських громад на рубежі 1850-1860-х років. *Київська старовина*. 1998. № 2. С. 28 - 49.

¹⁶³ Світленко, Сергій. Українські громади XIX – початку XX ст. (Особливості ідеології та діяльності). *Київська старовина*. 1998. № 2. С. 9 - 28.

¹⁶⁴ Іванова, Людмила. З історії Київської Громади 60-х років XIX ст. *Українська суспільно-політична думка XVIII–XIX ст.: напрямки, форми, тенденції: наукові розвідки*. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. С. 267 - 282.

художньої української літератури на основі народної мови. Своєю діяльністю вони заклали чіткі світоглядні орієнтири щодо формування української нації для майбутніх поколінь.

Підсумуємо. Питанню створення української громади Володимир Антонович у своїх «Мемуарах», на жаль, приділив всього кілька сторінок і на цьому завершив спогади.

Узагальнимо. Ми вивчили спогади Володимира Антоновича у «Мемуарах» про його життя у 1850 – 1860 рр., а саме: про подорожі Володимира Антоновича та його соратників – хлопоманів по Україні у середині 50-х рр. XIX ст., про суд російської влади, польської шляхти, єзуїтів над ним та його друзями – хлопоманами, про початок діяльності Української студентської громади у Києві. На жаль, більше спогадів про своє подальше життя вчений не залишив.

ВИСНОВКИ

Мету та завдання дипломної роботи ми виконали. Ми дослідили життєвий простір Володимира Антоновича у 1834 – 1860-х рр. за його «Мемуарами» у перші тридцять років життя, що допомогло нам глибше зрозуміти цю унікальну Людину та побачити його очима той світ, який його оточував, впливав на життєдіяльність, виявити зони впливу та безпеки, зрозуміти з його спогадів, що було закладено у формування та становлення Володимира родиною, батьками, дитинством, вихованням, оточенням, навчанням, подорожами, окреслити коло спілкування з дитинства, цінності, які прищеплювали батьки та оточення та які погляди, переконання, ідеали він сам виробив і сповідував у житті, прослідкувати його інтелектуальне та світоглядне становлення, формування поглядів, відчуті його емоції та думки, тобто, все те, що складало та формувало внутрішній світ майбутнього науковця.

Ми проаналізували спогади Володимира Антоновича про його родовід, народження, батьків, родину, дитинство, ранні роки у «Мемуарах» історика та прийшли до висновку, що його дитинство та родинне середовище були доволі складними і суперечливими. Походження із збіднілої польської шляхти поєднувалося з нестабільними сімейними обставинами та різними за світоглядом впливами з боку близьких. З одного боку, мати Моніка Антонович (Гурська) намагалася виховати його в дусі шляхетських традицій і польського патріотизму, з іншого – значний вплив мали бабуся Кароліна Гурська (Зубовська, позашлюбний нащадок князів Любомирських) та рідний батько Янош Джидай, які прищепили йому інші цінності. Важливу роль відіграли також ранні враження від народного середовища та особистий досвід, який часто суперечив нав'язаним уявленням. Усе це в підсумку сприяло

формуванню власного критичного ставлення до шляхетського способу життя і стало одним із чинників подальшого світоглядного розвитку Володимира Антоновича.

Ми проаналізували критичну характеристику польської шляхти Правобережної України, яку подав у він «Мемуарах». Він змалював не лише її привілейоване становище, а й внутрішні суперечності, обмеженість та відірваність від реального життя більшості населення. Після приєднання Правобережної України до Російської імперії становище шляхти значно зміцнилося, що призвело до посилення тиску на селян. При цьому автор наголошує на зневажливому ставленні шляхти до інших соціальних груп, зокрема до українського селянства. Описуючи внутрішню структуру шляхетського суспільства, Володимир Антонович підкреслює його ієрархічність та замкнутість, а також значний вплив релігійних і ідеологічних чинників. Його оцінка є досить критичною і дає змогу краще зрозуміти особливості тогочасних соціальних відносин.

Ми вивчили за споминами Володимира Антоновича період його навчання в Рішельєвському ліцеї та Другій Одеській гімназії у 1844 – 1850 рр., який став важливим етапом у його житті. Саме в цей час відбувалося його інтелектуальне та світоглядне становлення. Великий вплив на нього мав рідний батько Янош Джидай, загальна атмосфера навчання, яка сприяла розвитку інтересу до знань і самостійного мислення. Ознайомлення з європейською літературою, зокрема з творами французьких просвітників, суттєво вплинуло на формування його поглядів. Отримана освіта дала йому ґрунтовну підготовку та заклала основи для подальшої наукової діяльності. Попри те, що у «Мемуарах» цей період висвітлений не дуже детально, його значення для формування особистості Володимира Антоновича є беззаперечним.

Спогади Володимира Антоновича дозволили дослідити особливості його походження, виховання та освіти, що дало змогу простежити, як формувався його світогляд. Важливим є те, що Володимир Антонович не просто описує події свого життя, а й дає їм оцінку, що робить мемуари особливо цінними для дослідника. Окрему увагу приділено відвертій та критичній характеристиці польської шляхти, яка постає як соціально привілейована, але водночас досить замкнута й відірвана від народу група. Це допомагає краще зрозуміти соціальну структуру тогочасного суспільства.

Ми дослідили життєпис Володимира Антоновича у 1850 – 1860-х рр. за його «Мемуарами»: спогади про його подорожі із соратниками – хлопоманами Україною. Ми розглянули як він описував свої подорожі Україною разом із однодумцями по хлопоманівському руху. Молоді люди познайомились із народним світоглядом, побачили український народ таким, яким він був насправді у житті, відчули сильну природну логіку, добре розвинену народу етику українських селян, побачили їхню готовність допомогти, дружнє ставлення до нужденних. Результатом глибшого знайомства із українським народом стало рішення молодих людей розірвати зв'язки із своїм польським шляхетством та польською національністю та пристати до українського національного руху і спрямувати свою подальшу діяльність на те, щоб спокутувати українському народу кривди його столітнього гноблення від польської шляхти.

Ми проаналізували спогади Володимира Антоновича про суд російської влади, польської шляхти, єзуїтів над ним та його друзями – хлопоманами. За подорожами Україною хлопоманів пильно слідкували російська влада, польське панство та єзуїти, які були добре обізнані про літературні зустрічі хлопоманів, про зміст рефератів, які на цих зібраннях виголошувалися, про рукописний журнал, який випускав гурток хлопоманів, про семирічну школу,

якою студенти опікувалися, про 15 українських юнаків, яких студенти навчали у національному дусі. Щире спілкування хлопоманів із українськими селянами, обговорення ними принципів українства, різка критика шляхетського побуту та теорій, навчання в національному дусі українських сільських юнаків у створеній хлопоманами школі – все це обурило польське панство краю, яке звернулось до російського уряду з проханням захистити їх від такої пропаганди хлопоманів та від їхньої діяльності.

Ставлення російської влади до хлопоманства є прикладом атмосфери взаємної підозрливості в російсько-українсько-польських відносинах. Російському уряду не подобалось, що хлопомани переходили з католицизму до православ'я, відмовлялися підтримувати польський національний рух. Польські опоненти хлопоманів поспішали звернути увагу російської влади на неблагонадійність соціальних переконань хлопоманів, на їх українофільську орієнтацію.

Нескінченні вистежування, доноси сприяли тому, що ще змолоду у Володимира Антоновича виробилася велика обережність, конспіративність, надмірна обачність, неймовірний самоконтроль, майже повна замкнутість.

Після польського повстання 1863 – 1864 рр. хлопомани припинили свою діяльність, увійшовши до Української громади. Хлопомани внесли великий вклад у формування української ідентичності, розпочавши дослідження історії, культури українського народу, у формування художньої української літератури на основі народної мови. Своєю діяльністю вони заклали чіткі світоглядні орієнтири щодо формування української нації для майбутніх поколінь. Хлопоманські настрої певної частини студентства дедалі більше загострювали національне питання. Зближуючись із українським селянством, виявляючи до нього симпатію, співчуття, захоплюючись його культурою, світоглядними переконаннями, морально-етичними цінностями, хлопомани не

могли одночасно лишатися прихильниками польського національного інтересу. Українське хлопоманство формувало із хлопоманів українських націоналістів, людей, які не лише ідентифікували власну належність до українського народу, але також виявляли громадянську активність щодо утвердження національних інтересів свого народу. Значна частина вихованої на польській культурі молоді, відмовляючись від аристократизму та від власних станових привілеїв цілком закономірно зрікалася польської культури і водночас проявляла себе українською національною елітою.

Ми вивчити спогади Володимира Антоновича про початок діяльності Української студентської громади у Києві. Питанню створення української громади Володимир Антонович у своїх «Мемуарах», на жаль, приділив всього кілька сторінок і на цьому завершив спогади.

«Мемуари» Володимира Антоновича про його життєвий простір у 1834 – 1860-ті роки дозволили нам глибше осмислити не лише його життєвий шлях, але й особливості історичного розвитку України в ХІХ ст., зокрема питання соціальних відносин та формування національної ідентичності та свідомості.

«Мемуари» Володимира Антоновича є важливим джерелом для вивчення як його особистої біографії, так і ширших суспільних процесів ХІХ ст. На жаль, більше спогадів про своє подальше життя вчений не залишив.

Вивчення життєвого простору у перші тридцять років життя видатного українського історика, археолога, етнографа, археографа, статського радника, доктора історичних наук, заслуженого ординарного професора Університету Св. Володимира, голови Історичного товариства Нестора-літописця, члена-кореспондента Російської Академії наук, почесного та дійсного члена 27 іноземних та російських історичних і археологічних товариств, організатора руху хлопоманів, співорганізатора Київської студентської громади та

провідника Старої громади Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834 – 1908) захоплює та спонукає до роздумів.

Ми вважаємо, що дослідженням «Мемуарів» Володимира Антоновича має важливе професійне, виховне та патріотичне значення для покоління молодих істориків другої чверті ХХІ ст.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Антонович, В.Б. Мемуари. Твори. Т.1. Київ. 1932. С.3 – 61.
2. Антонович, В. Моя исповедь. Основа. 1862. Янв. С. 83-96.
3. Ляскоронський, В. В.Б. Антонович (некролог). Журнал министерства народного просвещения, 1908. Ч. XV. № 6. Современная летопись. С. 51 - 75.
4. Отзыв из Киева. Багалій Дмитро. Матеріали для біографії В.Б. Антоновича. Київ. 1929. С. 38-48. <http://litopys.org.ua/anton/ant31.htm>

Література

1. Антонович, Марко. З історії українських громад на рубежі 1850-1860-х років. Київська старовина. 1998. № 2. С. 28 - 49.
2. Грушевський, М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності. Записки Українського наукового товариства в Києві. Київ, 1909. Кн. III. С. 5-14. Відбитка. Київ, 1909.
3. Додаток до «Мемуарів». Антонович, В.Б. Мемуари. Твори. Т.1. Київ. 1932. С.62 – 65.
4. Житецький, Ігнат. Київська громада за 60-х років. Україна: науковий двохмісячник українознавства. 1928. Кн. 1. С. 91 - 125.
5. Іванова, Л.Г. З історії Київської Громади 60-х років XIX ст. Українська суспільно-політична думка XVIII–XIX ст.: напрямки, форми, тенденції: наукові розвідки. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. С. 267 - 282.
6. Киян, О.І. Життєвий та творчий шлях В.Б. Антоновича. Український історичний журнал. 1991. №. 2. С. 64 - 76.
7. Мельник-Антонович, К.М. Додаткові примітки та відомості до «Мемуарів». Антонович В.Б. Мемуари. Твори. Т.1. Київ. 1932. С.66 - 91.

8. Михальчук, Кость. Из украинского былого. *Украинская жизнь*. 1914. № 8 - 10. С. 70 - 85.
9. Мияковский, Володимир. Киевская громада: Из истории украинского общественного движения 60-х гг. *Летопись революции*. 1924. № 4. С.127 - 150.
10. Москвич, Л.Г. Познанський Борис Станіславович. *Енциклопедія історії України*: http://www.history.org.ua/?termin=Poznanskyj_B
11. Небрат, В.В. Рильський Тадей Розеславович. *Енциклопедія історії України*: http://www.history.org.ua/?termin=Rylskyj_T
12. Пирогов, Микола Іванович: <https://knu.ua/ua/geninf/osobystosti/pirogov/>
13. Світленко, Сергій. Українські громади ХІХ – початку ХХ ст. (Особливості ідеології та діяльності). *Київська старовина*. 1998. № 2. С. 9 - 28.
14. Ульяновський, Василь. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина). Антонович В.Б. *Моя сповідь* (Вибрані історичні і публіцистичні твори). Київ: Либідь, 1995. С. 5 - 76.
15. Федорова, Л.Д. Михальчук Костянтин Петрович. *Енциклопедія історії України*: http://www.history.org.ua/?termin=Mykhalchuk_K_P
16. Шандра, В.С. Хлопоманство, народницько-культурна течія. *Енциклопедія історії України*: <http://www.history.org.ua/?termin=Khlopomany>
17. Ясь, О.В. Білозерський Василь Михайлович. *Енциклопедія історії України*: http://www.history.org.ua/?termin=Bilozerskyj_V

ДОДАТКИ

Додаток 1



Володимир-Станіслав-Йосип Боніфатійович Антонович (1834 – 1908)

Додаток 2



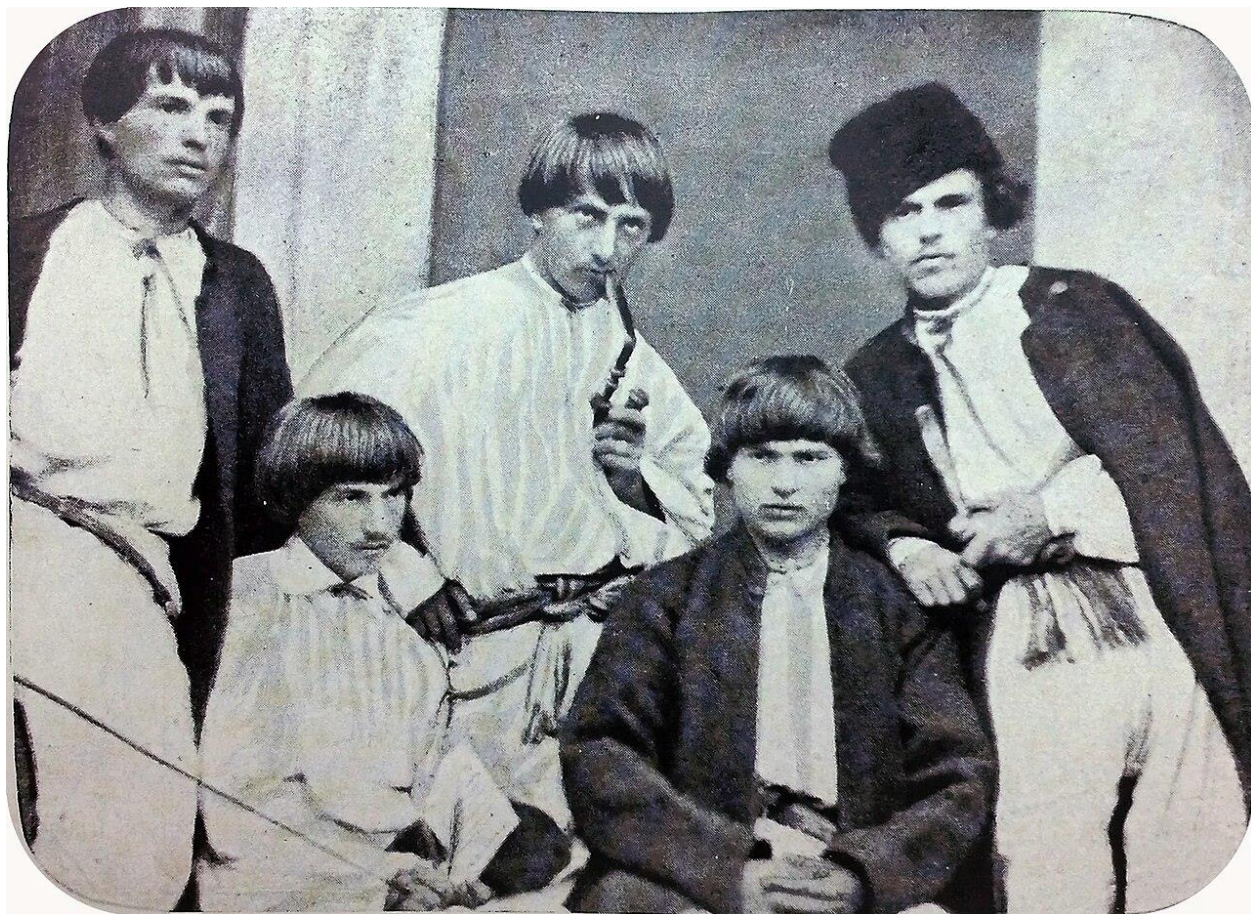
**Володимир Антонович та його перша дружина Варвара у народних строях.
1850 – 1860 рр.**

Додаток 3



Студент-хлопоман Володимир Антонович у селянському вбранні. 1855 р.

Додаток 4



Хлопомани.

Стоять зліва-направо: Онуфрій Хойновський, Вікентій Василевський, Владислав Винарський. Сидять зліва-направо: Тадей Рильський, Володимир Антонович. Орієнтовно між 1859 і 1861 рр.

Додаток 5



Хлопомани.

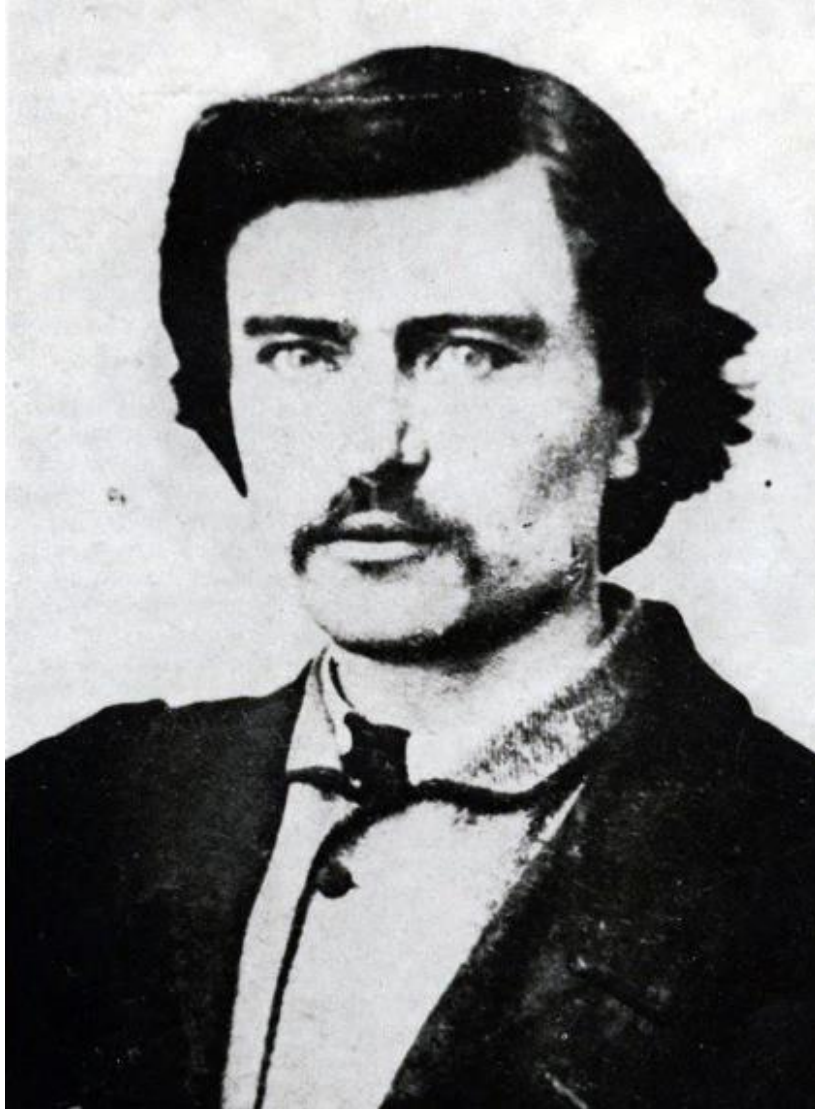
Крайній праворуч сидить Володимир Антонович. За ним у шапці стоїть Борис Познанський

Додаток 6



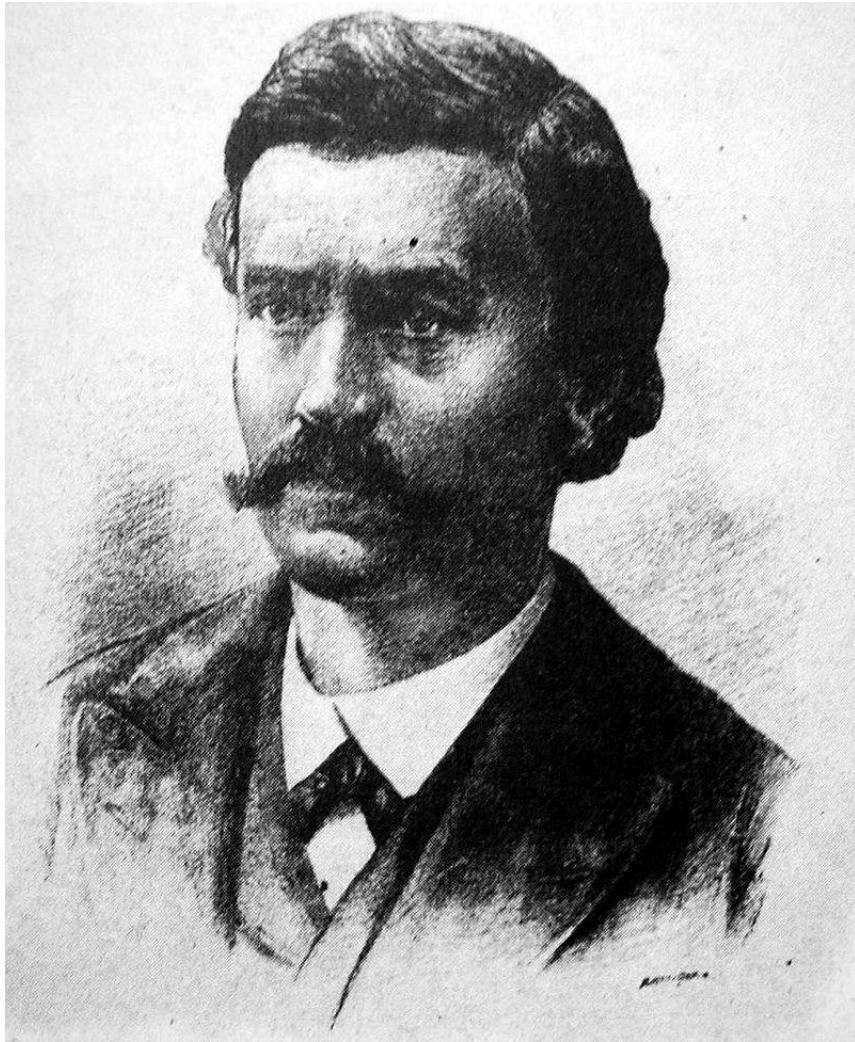
Хлопоман (стоїть праворуч) у гурті інших студентів Університету Св. Володимира у Києві

Додаток 7



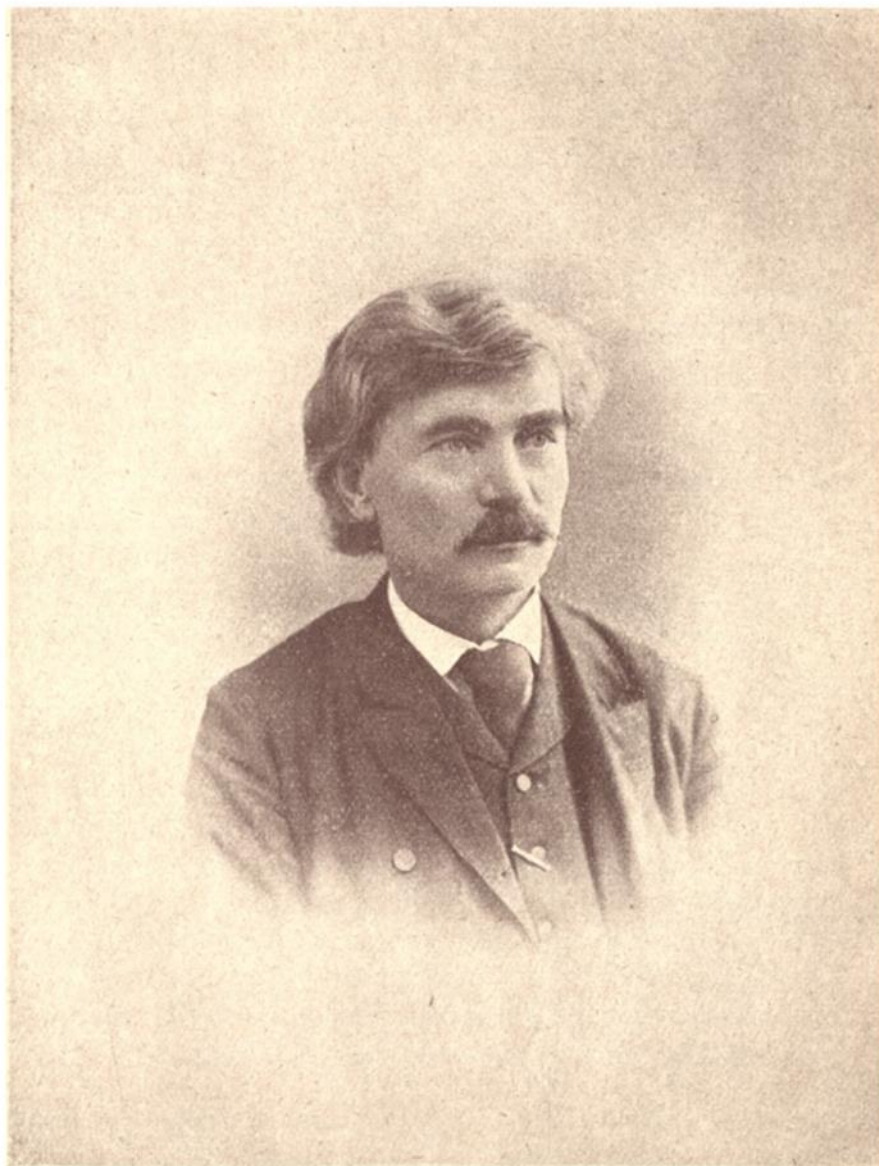
Володимир Антонович, кінець 1860-х чи початку 1870-х рр.

Додаток 8



Теодор Маєргофер. Портрет Володимира Антоновича, кінець XIX ст.

Додаток 9



В. Б. Антонович в 1890 р.